

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ ԵՌՅԱԿԸ ԵՎ
ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՇԽՈՂ ՎԵՐՆԱԽԱՎԻ ԾԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ¹
(Կ. Ֆ. Լեման-Յաուպտի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ)

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Ուրարտերենն ազգակից է խուռիերենին, բայց ուրարտական գիցարանը նշանակալիորեն տարբերվում է խուռիականներից (ընդհանրապես, խուռիական և ուրարտական պատմամշակութային ընդհանրությունները թույլ են արտահայտված)¹: Ուրարտական աստվածները, մեկ-երկու բացառությամբ, համապատասխանություններ չունեն խուռիական դիցարաններում: Միանգամայն տարբեր է նաև դիցարանների կառուցվածքը:

Ուրարտական դիցարանին մնորոշ է վառ արտահայտված եռամասնությունը: Այն գլխավորում են գերագույն աստված Խալդին, ամպրոպի ու փոթորկի աստված Թեյշեբան և արևի աստված Շիվինին, որոնք միասին հանդես են դալիս բազմաթիվ բանաձևերում: Առտվածուհիների ցանկը ևս գլխավորում են երեք աստվածուհիներ, որոնք պատկերացվում են որպես հիշյալ մեծ աստվածների կանայք՝ Վարուբանին, Բաբան և Տուչպուեան: ԵՎ աստվածները, և՛ աստվածուհիները բաժանվում են երեք խմբերի. աստվածների ցուցակում հիշվում են բազմաթիվ եռյակ սրբություններ, համագրված երեք մեծ աստվածներին²:

* Հոդվածում առաջ քաշվող դրույթները տե՛ս Ա. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. Լեզվաբանական և առասպելաբանական տվյալներն Ուրարտուի տիրապետող տարրի էթնոսոցիոլոգիական վերաբերյալ: А. Е. Петросян. Структура урартского, древнейшего армянского и индоевропейских пантеонов в свете данных языкознания и этнографии. — Հայ ժողովրդական մշակութային հետազոտման հարցեր (մշակութային լեզու). Երիտասարդ գիտնականների VIII կոնֆերանս. Երևան, 1988, էջ 56-63:

1 Г. В и л ь х е л ь м. Древний народ хурриты. М., 1992, с. 76.

2 I. M. D i a k o n o f f. Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians. — "Studies on the Civilization and Culture of the Hurrians". In Honor of E. R. Lacheman. Winona Lake. 1981, p. 83. Ի. Դյակոնովը խուռիական աստվածներին համապատասխան է համարում միայն ուրարտական Թեյշեբա-Խուբա-Տուբանի հիպոթետիկ եռյակը, բայց այս վերականգնությունը չի հաստատվում Թեյշեբայի կնոջ անունն է Բաբա: Ըստ տարածված մի կարծիքի, ստուգաբանորեն նույնական են արևի աստու խուռ. Շիմիգե և ուրարտ. Շիվինի անունները: Ուրարտ. Խուտուինի դիցանունը պետք է որ կապված լինի խուռիական Խուբեան և Խուբեիլուրա դիցանունների հետ (Բաբայի, Շիվինիի և Խուտուինիի վերաբերյալ տե՛ս ստորև): Հնարավոր են նաև որոշ այլ համապատասխանեցումներ, բայց դա չի փոխում ընդհանուր պատկերը՝ խուռիական բազմաթիվ հայտնի դիցարանները (որոնց մասին տե՛ս և E. L a r o c h e. Pantheon national et pantheons locaux chez les Hourrites. Orientalia. Vol 45, 1976. t. 1-2) և՛ կազմով, և՛ կառուցվածքով արմատապես տարբերվում են ուրարտականից:

3 Ուրարտական դիցարանի վերաբերյալ տվյալները համակարգված և վերլուծված տե՛ս Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. Վանի թագավորության պետական կրոնը. Երևան, 1990, էջ 27-32: Եռյակ սրբություններից հիշվում են. «Խալդիի գորքերը, Թեյշեբայի գորքերը, Արտու արասի աստվածները» (այսինքն՝ Շիվինիի գորքերը), «Արդինի քաղաքի աստվածը, Կուսնու քաղաքի աստվածը, Տուչպա քաղաքի աստվածը», (այսինքն՝ Խալդիին, Թեյշեբան, Շիվինին), «Խալդիի դարպասը, Թեյշեբայի դարպասը, Շիվինիի դարպասը», «Լեռների

Թեև դիցաբանական եռյակներ հայտնի են և՛ Հնդեվրոպական, և՛ ոչ Հնդեվրոպական ավանդույթներում, բայց ուրարտական դիցաբանի առանձնահատկությունները համադրելի են հատկապես Հնդեվրոպական «եռամաս գաղափարախոսություն» և եռամաս դիցաբանների հետ: Ըստ Ժ. Դյուվեյլի, Հնդեվրոպական առասպելաբանությունը ձևավորված է երեք հիմնական «ֆունկցիաների» շուրջը՝ 1. դերագույն իշխանություն, իր հմայական (քրմական) և օրինաստեղծ առումներով (առաջին ֆունկցիա), 2. ֆիզիկական ուժ, հատկապես ռազմական բնույթի (երկրորդ ֆունկցիա) և 3. պտղաբերություն, իր էրոտիկ և երկրագործական առումներով (երրորդ ֆունկցիա): Հնդեվրոպական աշխարհի արևելքում այս գաղափարախոսությունն առավել ակնառու ձևով ի հայտ է գալիս հին հնդկական առասպելաբանության մեջ, ուր նշված ֆունկցիաները մեծ աստվածների մակարդակով ներկայացված են հետևյալ կարգով՝ 1. Միտրա-Վարունա, միասին հանդես եկող երկու աստվածներ, որոնք ներկայացնում են առաջին ֆունկցիայի համապատասխանաբար օրինաստեղծ և հմայական ասպեկտները, 2. ամսրոսյի աստված Ինդրա, երկրային ռազմիկների երկնային համապատասխանությունն ու հովանավորը, 3. երկվորյակ աստված Նասատյաներ կամ Աշվիններ: Հնդեվրոպական նմանատիպ արխայիկ կառույցները ժամանակի ընթացքում նշանակալի փոփոխություններ են կրել: Օրինակ, սկանդինավյան առասպելաբանության մեջ մեծ աստվածների եռյակն ունի այսպիսի տեսք՝ 1. Օդին, դերագույն աստված, որը պահպանելով առաջին ֆունկցիայի հատկապես հմայական ասպեկտը, յուրացրել է ռազմական ֆունկցիայի մի նշանակալի մասը և հանդես է գալիս որպես ռազմական ջոկատի աստված, 2. Թոր, ամսրոսյի աստված, շեշտված երկրագործական կապերով (անձրևաբեր), որի նախկին ռազմական հատկանիշներն ի հայտ են գալիս հսկաների և հրեշների դեմ կռիվներում, 3. Փրեյր, պտղաբերության և ամուսնության աստված: Ինչպես կտեսնենք, ուրարտական մեծ աստվածների եռյակը թեև ծագումնաբանորեն որոշակիորեն առնչվում է Հնդարիականին, բայց իր կառույցով առավել նման է սկանդինավյանին:

Հնդկական աստվածների հիշյալ շարքը նշված հերթականությամբ առաջին անգամ ի հայտ է գալիս մ.թ.ա. XIV դ., պատմական Հայաստանից հարավ, խուռիական Միտաննի պետության աստվածների մի ցանկում, որպես այդ պետության վերնախավը կազմող «միջազետքյան (կամ միտաննիական) արիացիների» ներդրում⁴: Հնարավոր է, որ մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակում վերջիններիս բնակության արեալը եղել է Ուրմիա լճի շրջանը և ավելի հարավ, որը նաև խուռիների նախնական բնակության և հնագույն պաշտամունքների կենտրոն է համարվում⁵:

աստվածը, Հարթավայրերի աստվածը, ծովերի աստվածը», Խալդիի եռյակ հատկանիշները և այլն:

4 Ж. Д ю м е з и л ь. Верховные боги индоевропейцев. М., 1986, с. 17.

5 И. М. Д ь я к о н о в. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, с. 42. Խորհրդային գիտության մեջ, հիմնականում քաղաքական սլատհաններով, «միջազետքյան արիացիների» պետականաստեղծ դերը հին Առաջավոր Արևելքում նսեմացվել է, և Ի. Դյակոնովի հետևողությամբ այս տեսակետին տուրք են տվել նաև որոշ Հայ դիտնականներ: Այստեղ տեղին է հղել Աստուրի կարծիքն այդ հարցի վերաբերյալ, ըստ որի՝ Ա. Կամենհուբերը և Ի. Դյակոնովը «նվազագույնի են հասցնում Հնդարիացիների դերը Մի-

Ուրարտական աստվածների ամենամբողջական ցանկը ներկայացված է Վանա ժայռի վրա փորագրված մեծագիր արձանագրությունում: Ուրարտական տեքստում ասվում է, որ Իշպուհինի և Մինուա արքաներն այդ «գարպսը» նվիրում են «Խալդիին՝ տիրոջը», իսկ հայերն այն անվանում էին «Մհերի դուռ» (այդտեղ է մտնում և ասպագայում այդտեղից պետք է ելնի «Սասնա ծոերի» Փոքր Մհերը): Սա թույլ է տվել Ի. Դյակոնովին համադրել հայկական էպոսի Մհերին և ուրարտական դիցարանի Խալդիին, և ցույց տալ, որ, այսպիսով, վիպական Մհերի հնագույն նախատիպը Խալդին է, որը միայն հետագայում, իրանական ազդեցության դարաշրջանում է վերանվանվել միջին իրանական Միհր անվամբ, ապա և վիպականացել որպես Մհեր⁶: Հետագա քննությունը ցույց է տալիս, որ «Սասնա ծոերի» մյուս մեծ հերոսները ևս ծագում են ուրարտական մեծ աստվածների կերպարներից⁷:

Միջին իրանական Միհրը սերում է հնագույն Miθra-ից, հնդ. Mitra-ի հին իրանական ազգակցից: Խալդին ակնհայտ կապեր է դրսևորում իր այս հնդիրանական համապատասխանությունից հետո: Նա պաշտվում էր իր կնոջ հետ, որը վկայված է տարբեր անուններով՝ Uarubani (ավանդված է նաև 'Arubani, 'Arubaini տարբերակներով) և Bagmastu (կարելի է կարդալ նաև Bagbartu): Ինչպես ցույց է տվել Ս. Հմայակյանը, Խալդի-Վարուրանի դիցարանական զույգը միանգամայն համապատասխանում է հնդկական Միտրա-Վարունային. ընդ որում, «միտանդիական արիական» Վարունայի անունն էլ ավանդված է Uruwana- և Aruna- տարբերակներով, որոնք առավել մոտ են Uarubani/'Arubani ձևերին (ուրարտ. b = w): Ավելին, Բաղմաշտու անվան առաջին մասը համադրելի է հնդիրանական *Mitra-ին մշտապես առնչվող *Bhaga- դիցանվան⁸, իսկ երկրորդը՝ հնդ. Վարունայի իրանական զուգորդի՝ Ահուրամազդայի երկրորդ բազմաբնույթի հետ (հնդ. Միտրա-Վարունային համապատասխանում է իրան. Միթրա-Ահուրամազդա զույգը): Վարուրանիի աստվածուհի և ոչ աստված լինելը չի հակասում այս համադրությունը, քանի որ Միտրա-Վարունա համալիրում այս աստվածները կողմորում էին առասպելատեղծ մտածողության հիմնարար հակադրությունները՝ լույս-խավար, կրակ-ջուր, տղամարդ-կին և այլն, և Վարունան այս հակադրությունների համատեքստում կապվում է կանացի սկզբունքի հետ⁹: Այսպիսով, ուրարտական դերագույն աստծու պաշտամունքում ի հայտ է դալիս հնդեվրոպական հնդիրանական ներդրումը:

տաննիում: Դա մի փոքր-ինչ չափազանցված հակազդեցություն է մեր դարի առաջին կեսի ռասայական տեսություններին» (տե՛ս M. A s t o u r. Les hourrites en Syrie du nord: rapport sommaire. — «Revue hittite et asianique», 36 (1978), p. 9, n. 80): «Միջագետքյան արիացիների» ինդրի վերաբերյալ հավասարակշռված մոտեցում տե՛ս Г. В и л ь х е л ь м. Նշվ. աշխ., էջ 44:

6 И. М. Д ь я к о н о в. К вопросу о символе Халди. — «Древний Восток», 3, Ереван, 1983.

7 Ա. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները. Երևան, 1998, էջ 40–47:

8 Հմմտ. հետևյալ բանաձևերը՝ ավեստ. Miθra- baya-, հնդ. Mitra- Bhaga-, ռուս. (< իրան.) мир да бог և այլն:

9 С. Г. А м а я к я н. Варуна-Ахурамазда и Уарубане-Багмашту. Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и

Ուրարտական երկրորդ աստված ամպրոպային Թեյշերան համապատասխանում է խուռիական Թեշուբին, որը խուռիական դիցարաններում ի հայտ է գալիս որպես գլխավոր աստված: Այս աստծու սլաշտամունքը պահպանվել էր նաև խեթախուռիական դարաշրջանից հետո: Այստեղ կարևոր է նշել, որ ուրարտական ժամանակներում Թեշուբը մնացել էր Շուբրիայի, այսինքն Սասունի և հարակից շրջանների գլխավոր աստվածը. Թեշուբ տարրն ի հայտ է գալիս այդ տարածքների մի շարք արքաների անունների կազմում¹⁰: Հայկական էպոսում Շուբրիայի Թեշուբին համապատասխանում է Սանասարը, Սասունի հիմնադիրը: Նա «թուր-կեծակիի» առաջին տերն է, այսինքն ամպրոպի և կայծակի մի աստվածություն, և երկվորյակ, ինչպես Թեշուբը: Մյուս կողմից, Սանասարի լավագույն հնդեվրոպական դուգազեոն է հին հնդկական Ինդրան՝ նրանց միավորում է ամպրոպային ընդլթը, երկվորյակությունը, ջրային ծագումը և այլն¹¹:

Արևի աստված Շիվինին ամենուրեք հիշվում է երրորդը: Ըստ ամենահեղինակավոր և ընդունված կարծիքների, նրա անունը հնդեվրոպական անատոլիական ծագում ունի (տես ստորե): Ակնհայտ է, որ հնդեվրոպական անունով երրորդ անդամը մի դիցաբանական եռյակի, որի առաջին երկու անդամները համադրվում են հնդեվրոպական եռյակների առաջին և երկրորդ խմբերի աստվածներին (ըստ Դյուլմեգիլի ֆունկցիաների), իր հերթին համադրելի է երրորդ աստվածներին:

Վերջերս հնդեվրոպական առասպելաբանություն մեջ փնտրվում է ևս մեկ, այսպես կոչված «չորրորդ ֆունկցիա», որը, մի տեսակետի համաձայն, պետք է որ կապվեր օտարոտի ուժերի և մահվան աշխարհի հետ¹²: Ընդհանրապես, վառ արտահայտված եռամասնությունը բնորոշ է ոչ միայն ուրարտական, այլև հայկական նախաքրիստոնեական դիցաբանին, ապա և հայկական վիպական շարքերին (ուրարտական ու հայկական աստվածների և վիպական հերոսների կերպարները ծագումնաբանորեն կապված են իրար)¹³: Ուրարտական չորրորդ աստված Խուտուինի անունը պետք է որ կապված լինի խուռիական Խուդեբնա և Խուդեյլուրա դիցանունների հետ (ըստ Մ. Ռիմշնայդերի): Այս վերջիններս ճակատագրի աստվածուհիներ էին, որոնց անունները հանդում են խուռ. *hute* «գրել» արմատին: Ըստ այդմ, Ա. Հմայակյանի կողմից Խուտուինին ճշգրիտ կերպով համադրվել է հայ ժողովրդական հավատալիքների մահվան հրեշտակ

сопредельных областей. Ереван 1990, с. 48-49. Միտրա-Վարունա գերագույն աստվածների գույգի մասին տե՛ս Ж. Д ю м е з и л ь. Նշվ. աշխ., էջ 39:

10 I. J. G e l b. Hurrians and Subarians. Chicago, 1944, p. 82-83. И. М. Д ь я к о - н о в. Предыстория армянского народа, с. 228, прим. 99; Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 43:

11 Ինգրայի և Սանասարի համադրությունը տե՛ս Մ. Ա բ ե դ յ ա ն. Երկեր. հ. Ա. Երևան, 1965, էջ 414: Թեշուբի և Սանասարի նույնացման վերաբերյալ՝ Ա. Պ ե տ ռ ո ս - յ ա ն. Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, էջ 22-24:

12 N. J. A l l e n. The Ideology of the Indo-Europeans: Dumézil's Theory and the Idea of a Fourth Function.— "International Journal of Moral and Social Studies", 1987, N 2, p. 32. տե՛ս նաև J. P. M a l l o r y, D. Q. A d a m s. Encyclopedia of Indo-European Culture. London and Chicago, 1997, p. 121-122.

13 Ա. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, էջ 40-47:

Գրողին (= Գաբրիել Հրեշտակ)¹⁴: Այս համապատասխանեցումը հաստատվում է ուրարտական չորրորդ աստվածուհու (վերակազմության մեջ՝ Խուտուխի կնոջ) Ասի «Անդրաշխարհ» անվամբ¹⁵: Գրողն իր հերթին վաղուց ի վեր համադրվել է հայոց նախաքրիստոնեական դիցարանի չորրորդ աստծուն՝ Տիրին¹⁶: Այսպիսով, ուրարտական և հայկական երեք մեծ աստվածներին հաջորդում են համարյա նույնական «չորրորդ» աստվածներ: Ավելին, Գաբրիել Հրեշտակը կարևոր դեր ունի նաև հայկական վիպական ավանդույթում: Նա է վերցնում Մեծ Մհերի հոգին, ապա իրականացնում Փոքր Մհերի պատիժը՝ դարձնում է նրան անժառանգ և հաղթում Մհերի կրկնակ Ասլան աղային¹⁷: Նույնիսկ կարելի է ասել, որ վիպական շարքի վերջում մարտադաշտը մնում է Գաբրիել Հրեշտակին:

Մյուս կողմից, Խուտուխի-Աուի զույգով սկսվում է ուրարտական աստվածների վեց զույգից բաղկացած երկրորդ շարքը¹⁸: Ընդ որում, որոշ հանգամանքներ թույլ են տալիս ենթադրելու, որ այս և հաջորդ կարգի աստվածները նույնպես ստորաբաժանվել են ըստ հնդեվրոպական ֆունկցիաների¹⁹: Հնարավոր է նույնիսկ վերջին տասնյոթ աստվածներին ու նրանց ենթադրյալ իդական զուգակիցներին առանձնացնել որպես չորրորդ խումբ. սրանցից առաջինն է «հոգիներ տեղափոխող աստվածը», և կարելի է կարծել, որ սա ևս «չորրորդ ֆունկցիայի» դրսևորման մի արտահայտություն է:

* * *

Ընդհանրապես շատ քիչ բան է հայտնի ուրարտական աստվածների մասին. մեր տեղեկությունները սահմանափակվում են հիմնականում անուններով և մեկ-երկու բանաձևերով, իսկ առասպելներ չեն պահպանվել: Այդ իսկ պատճառով նրանց անունների և կերպարների քննության համար կարևոր են բոլոր հնարավոր կապերը՝ պատկերադրությունը, նրանց առնչվող այլ առասպելաբանական կերպարների, երևույթների ու աշխարհագրական վայրերի անվանումները, խուռիական և հայկական, ապա և համեմատական առասպելաբանության տվյալները և այլն²⁰:

14 Այս դիցանունների վերաբերյալ տե՛ս I. M. Diakonoff. Նշվ. աշխ., էջ 82 և հատկապես՝ Մ. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 48: Խուտուխի այլ մեկնաբանություն (ռազմի աստված) տե՛ս M. S a l v i n i. Geschichte und Kultur der Urartaer. Darmstadt, 1995. 187.

15 Այս դիցուհու անվան վերաբերյալ տե՛ս И. И. Мещанинов. Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка. Л., 1978, с. 71–72. Խուտուխի-Աուի զույգի մասին՝ А. Е. Петросян. Նշվ. աշխ., էջ 62:

16 Մ. Հ ա Ր Ո Լ Թ Յ Ո Լ Ն Յ ա ն. Հայ առասպելաբանություն. Բեյրութ, 2000, էջ 404–409: Գիտություն պատմության տեսանկյունից հետաքրքիր է նշել, որ Տիրը նույնացվել է Գրողի հետ արդեն XIX դ. սկզբից (տե՛ս M. C i r b i e d. Memoire sur le gouvernement et la religion des anciens arméniens. Paris, 1820, p. 38):

17 Մ. Հ ա Ր Ո Լ Թ Յ Ո Լ Ն Յ ա ն. Նշվ. աշխ. 410:

18 Մ. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 24–25:

19 А. Е. Петросян. Նշվ. աշխ., էջ 62:

20 Այսպես, առասպելաստեղծ մտածողության առանձնահատկությունների պատճառով դիցարանական զույգերը հաճախ կոչվում են միևնույն արմատով. նույն արմատով կարող են կոչվել նաև այդ աստվածների պաշտամունքի կենտրոնները և այդ պաշտամունքի հետ առնչվող այլևայլ կերպարներ ու հասկացություններ: Ավելին, Հնարավոր են աստծու, նրա

Հետագա շարադրանքի համար անհրաժեշտ է նշել, որ ուրարտ. սեպագիր 1-ն սովորաբար համապատասխանում է հայ. թ-ին, 1-ն՝ տ-ին, 5-ն՝ ս-ին (թեև 5-ով կարող էին տառադարձվել նաև այլ հնչյուններ, նաև հենց շ-ն)։ Ա (ու)՝ն կարող է հաղորդել ու, ւ և օ հնչյունները, Ե-ն՝ բ, վ և ւ։ Ուրարտերենում, ինչպես և հնագույն հայերենում, վերջին վանկը հնչել է թույլ, ապա և կորել հայկական համապատասխան ձևերում (հմտ. օրինակ, ուրարտ. *Tuspa* հայ. *Տոսպ* համապատասխանությունը)²¹։

1. Շիվինի անունը հաղորդվել է սովորաբար գաղափարագրով՝ ^UUTU^(S) և միայն չորս անգամ՝ Si-ü-i-ni, Si-i-ü-i-ni²²։ Այն վաղուց ի վեր համադրվել է խոռոիական արևի աստծու՝ Simige-ի (Simika, Simegi) հետ։ Ուրարտերենում -(i)ni-ն ամենալայն կիրառություն ունեցող ածանց է, որը հանդես է գալիս նաև դիցանուններում (օրինակ *Տուրանի*, *Նալաինի*, *Արծիբեդինի*)։ Շիմիդեի անվան վերջավորությունն էլ (*ge, ga, ka*) նվազական ածանց է, և այն այսպիսով նշանակում է «արևիկ»²³ (նվազական կաղմությունները բնորոշ են դիցանուններին և առասպելաբանաստեղծական լեզվին ընդհանրապես, հմտ. օրինակ հայ. Աստվիկ դիցանունը)։ Այսպիսով, զուգահեռ են համարվել *siwi-* և *simi-* ձևերը։ Բայց ներկայումս առաջատար մասնագետների կողմից Շիվինին հանգեցվում է հնդեվրոպական լուսավոր երկնքի և արևի աստծու անվանը, համարվելով փոխառված հնագույն նախադրավոր խեթերենից²⁴ կամ խեթերենին մոտ մի անատոլիական բարբառից²⁵ (հմտ. խեթ. *siuna-* «աստված», *siuatt-* «օր»)։ Ըստ այդմ, *Siuini-Simige* նմանությունը համարվում է պատահական՝ ուրարտա-խոռոիական ազդակից ձևերում նման համապատասխանություններ չկան։ Ըստ Ի. Դյակոնովի, հին *-iwi-* հնչյունախումբն ուրարտերենում սղվում է *i-*ի, և *Siuini-*ն այսպիսով համեմատաբար նոր, փոխառված ձև է. սա առավել հա-

կնոջ, պաշտամունքի վայրի և որոշ ատրիբուտների անվանումների ոչ միայն ստուգաբանական նույնությունը, այլև նման հնչող արմատները (անագրամ) և հանգավորվող վերջավորությունները։ Օրինակ, *Թեշուբի* (Tešsub) երկվորյակ եղբոր անունն է Tasmisu, նրանց հղացման պատմության մեջ հիշվում է Tašša սրբադան լեռը (H. A. Hoffner. Hittite Myths. Atlanta, 1990, p. 41)։ Հայկական էպոսի երկվորյակներ Սանասարն ու Բաղդասարը հիմնում են Սասունը (հնում Սանասուն), ինչպես Հռոմի առասպելական երկվորյակներ Ռեմոսը և Ռոմուլոսը՝ Հռոմը (Roma)։ Վարունայի կինը ամուսնու անունով կոչվել է Վարունանի, Ինգրայինը՝ Ինգրանի և այլն։

21 Ուրարտա-հայկական այս համապատասխանությունների վերաբերյալ տե՛ս Գ. Ջաշոկյան. *Հայոց լեզվի պատմություն*, նախադրային ժամանակաշրջան. Երևան, 1987, էջ 430-431։

22 Г. А. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи (далее — УКН). М., 1960, № 95 (երկու անգամ), 158, 275; Н. В. Арутюнян. Корпус урартских клинообразных надписей (далее — КУКН). Ереван, 2001, № 121, 407 (հակառակ կողմը)։

23 К. Вильке. Ти'амат-Башти и богиня Ша(в)уш(к)а ниневийская. — «Древний Восток», 5. Ереван 1988, с. 24, прим. 3 (примеч. редактора)։

24 В. В. Иванов. Анатолийские языки. — В кн.: «Древние языки Малой Азии». М., 1980, с. 136. Այստեղ հիմնավորմամբ խեթերի նախնական հայրենիքը տեղայնացվում է Վանի շրջանում. տես նաև Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси. 1984, с. 897։

25 И. В. Дьяконов. О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых урартских текстах. — «Древний Восток», 5, Ереван, 1988, с. 172։

վանական է դարձնում այս դիցանվան փոխառությունն անատոլիական մի ինչ-որ բարբառից և ոչ հնագույն նախագրավոր խեթերենից: Հընթացս նշենք, որ սեպագիր *s-*ն խեթերենում պետք է հնչեր *s* և հնդեվրոպական **dyeu-*/**diw-* արմատը վերածվել է *siu-*-ի միայն խեթերենում (հմտ. արևի աստծու լուսնական *Tiuaat* և պալայական *Tiyat* անունները)²⁶:

Շիվինիի անատոլիական ծագման վարկածը թողնելով ուժի մեջ, նկատենք, որ Շիվինի և Շիմիդե անունների նմանությունը մտածելու տեղիք է տալիս: Նրանց ստուգաբանական կապը բացավում է, եթե միայն բնիկ խուռիական ծագում է վերագրվում Շիմիդեին. անունների փոխառյալ լինելու դեպքում նրանց ստուգաբանական կապի դեմ Դյակոնովի բերած փաստարկը վերանում է: Տարածաշրջանի հին լեզուներում հայտնի են *w-*-ի և *m-*-ի համապատասխանությունը դեպքեր, որոնք հաշվի առնելով է միևնույն ծագումը վերագրվել այդ աստվածներին: Ըստ այդմ, հնարավոր է պատկերացնել, որ խուռ. *simi-*-ն ևս ի վերջո հանդում է այն նույն աղբյուրին, ինչ որ ուրարտ. *siwi-*-ն: Հաշվի առնելով Թեյլերայի և Խալդիի բաղկանյան կասկերը (ոես ստորև), պետք է նշել, որ *b/w* և *b/m* անցումներն ու տատանումները բնորոշ են որոշ հին բաղկանյան լեզուների (հունարեն, թրակերեն, փոյուգերեն) և անատոլիական լյուկերենին: Այսպիսով, տեսականորեն բացառված չէ քննարկվող անունների փոխառվածությունը միևնույն հնդեվրոպական աղբյուրից, բաղկանյան Կպի մի լեզվի միջնորդությամբ կամ ազդեցությամբ²⁷:

Աստվածուհիների շարքում որպես երրորդն է հիշվում *Tuspuea-*-ն, որին և համարում են Շիվինիի կինը: Այանիսի տաճարի արձանագրության մեջ (II.2) սրան համապատասխանում է *Tuspumi* ձևը²⁸: Այս անունն անկասկած կապված է Ուրարտուի մայրաքաղաք *Tuspa-*-ի հետ²⁹, որը հայ. Տոսպն է, Վան քաղաքի շրջանը, Շիվինիի և Տուչպուեայի պաշտամունքի կենտրոնը: Այս անունները, գոնե անագրամային մակարդակով, կարող են ակնարկել հնդեվրոպական **dei-* «փայլել», որից և **deiwo-*/**dyeu-* «աստված. լուսավոր երկնքի և արևի աստված» արմատների **d > t* տեղաշարժ ունեցած մի ձև (օրինակ՝ հայ. տիւ, լուս. *Tiwaat-*): Ասորեստանյան արձանագրություններում *Tuspa* քաղաքանունը գրվում է *Turuspa* (= Տոր[ո]սպա): Հնարա-

26 Որոշ հանգամանքներ թույլ են տալիս ենթադրելու, որ այս դիցանունը պահպանվել է հետագա հայկական Սիւնիք (*[i]va ածանցով) տեղանվան մեջ, տե՛ս А. Е. Пет - р о с я н. Отражение индоевропейского корня *wel- в армянской мифологии. — «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1987, № 1, էջ 67–69. ն ու լ ն ի՝ Самоназвание армян и вопрос локализации носителей протоармянского языка. — «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1991, №5, էջ 127–128:

27 Այս առթիվ պետք է նշել, որ Գ. Զահուկյանը համարել է այս անունները հնդեվրոպական «արև» տերմինի մի տարբերակի հետ՝ **sHwen-* (Г. Б. Д ж а у к я н. Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков. Ереван, 1967, с. 35):

28 M. S a l v i n i. The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili = Eiduri kai).— In: Ayanis. Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduri-kai. Roma 2001, p. 254.

29 Այս անունը կարող է մեկնաբանվել որպես «Տոսպա քաղաքի աստվածուհի». տե՛ս М. А. Х а ч и к я н. Хурритский и урартский языки. Ереван, 1985, с. 143, прим. 76.

վոր է, որ սա անվան հնագույն ձևն է, որը հետագայում է միայն սղվել Տոսպա-ի (Ի-ի անկման համար հմտ. հայ. անսնել արմատի հիմքը՝ տես- < *տերս-, հնդեվրոպական *derk’-/*dork’-ից): Ըստ այդմ, Տոր[ո]սպա անվան առաջին մասը կարելի է համարել հայ. տիւ-ի կամ մոտիկ մի ձևի հետ՝ *diw-ro- > toro-. զարդացման համար հմտ. հայ. նոր ըրուի ստուգարանությունը՝ *new-ro- > *noworo- > *noro- > nor (*new- արմատից. *deiw- արմատը հանգես է գալիս նաև Ի-ով աճած ձևերով, հմտ. իսլանդ. Դիւր գիցանունը):

2. Թեյչերայի անունը գրվում է սովորաբար գաղափարագրով՝ ^DIM, և միայն երկու դեպքում հայտնի է վանկային գրությամբ՝ Te-i-se-ba-a, Te-i-se-e-ba-a³⁰: Թեյչերայի մասին մենք կարող ենք որոշ պատկերացում կաղմել նրա խուռիական անվանակից Թեչուրի առասպելներից, պահպանված հատկապես խեթական աղբյուրներում (մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի կեսից խեթական մշակույթը ենթարկվում է խուռիական հզոր ազդեցության, և Թեչուրը դառնում է խեթական կայսրության գլխավոր աստվածը):

Թեչուրի անունն ավանդված է մի շարք ձևերով՝ Tessub, Tessup, Tesup (= T^ues[s]ob/p) և այլն, արդեն մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի վերջից, Tesupsela h և երկրորդ հազարամյակի սկզբին՝ Tessup-euri անձնանունների մեջ³¹ (euri «տերը» նրա մշտական մակդիրն է)³²: Կարծում են, որ նա դարձել է գերագույն աստված, թերևս, երկրորդ հազարամյակի առաջին կեսից. ամեն դեպքում այդ ժամանակներից նրա անունն սկսում է ավելի հաճախ հանդիպել, իսկ մ.թ.ա. XV–XIV դդ. դառնում խուռիական անձնանուններում ամենահաճախ հանդիպող դիցանունը³³:

Թեչուրն այսպես կոչված «երկնային արքայության թեմայի» գլխավոր գործող անձն է, աստվածների վերջին սերնդի արքան (հմտ. Զևս)³⁴: Ըստ այդ առասպելական շարքի, երկնքի առաջին արքան էր Այալուն. նրանից իշխանութունը խլում է Անուն, իսկ Անուից՝ Կումարրին: Ընդ որում, Կումարրին կուլ է տալիս Անուի «այրականութունը» և այդպիսով հղիանում Թեչուրով ու նրա երկվորյակ եղբայրներով՝ Արանցախ (Տիգրիս գետն է) և Թաշմիշու աստվածներով: Թեչուրը դառնում է աստվածների արքա: Որոշ աստվածություններ ապստամբում են նրա դեմ, բայց պարտվում:

Այս առասպելներն ավանդված են խեթերեն և ոչ խուռիերեն: Թեչուրի հակառակորդներից այստեղ հիշարժան են երկուսը՝ Արծաթ աստվածությունը և Ուլլիկումմի քարե հրեշը: Արծաթի անունը գրվում է գաղափարագրով, բայց գաղափարագրին հաջորդող վերջավորությունները ցույց են

30 УКН, № 92; 275 = КУКН, № 118b, 407 (Հակառակ կողմը).

31 I. J. Gelb. Նշվ. աշխ., էջ 111; Г. В и л ь х е л ь м. Նշվ. աշխ., էջ 88–89:

32 E. L a g o c h e. Նշվ. աշխ., էջ 98:

33 Г. В и л ь х е л ь м. Նշվ. աշխ., էջ 40, 88:

34 Այս առասպելաբանական թեման հայտնի է մի շարք հինարևելյան և հնդեվրոպական տարբերակներով, որոնց վերաբերյալ տես S. C. Littleton. Is the ‘Kingship in Heaven’ Theme Indo-European?– In: „Indo-European and Indo-Europeans. Philadelphia“, 1970: ն ու յ ն ի՝ The ‘Kingship in Heaven Theme’.– In: „Myth and Law among the Indo-Europeans“. Berkeley, Los Angeles.

տալիս, որ այն պետք է որ ծագեր Հնդեվրոպական «արծաթ» տերմինից³⁵։ Ուլլիկումմի ձևն էլ համադրելի է Հնդեվրոպական ամպրոպի աստծու հակառակորդի անվանը (տես ստորև)։

Թեչուբը սովորաբար համարվել է խուռիական ծագման աստված, և Թեչուբ տարրով դիցակիր անունները դիտվել են որպես տեղի բնակչության մեջ խուռիական տարրի ներկայության ցուցիչներ։ Բայց արդեն Ի. Գելլը կարծիք է հայտնել, որ Թեչուբի անունը կարող էր փոխառված լինել տեղի մի ինչ-որ մինչխուռիական լեզվից³⁶։ Ըստ է. Լարոշի, խուռիների նախնական սոցիալական կազմակերպությանը խորթ է եղել «արքա» գաղափարը, իսկ Թեչուբ-Խերաթ թագավոր-թագուհի աստվածային զույգը թերևս օտար գաղափարախոսության ներդրում է խուռիական իրականության մեջ (արևմտյան, խեթական-անատոլիական ծագման³⁷)։ Նույնը վերաբերում է և Թեչուբի եղբայր Թաշմիչուին և Թեչուբի ու Խերաթի հեա խուռիական միակ եռյակը կազմող Շարրումային³⁸։

Թեչուբը սովորաբար պատկերվում է ձեռքերին կացին և սիմվոլիկ կայծակներ բռնած³⁹։ Ընդհանրապես, կացինը (երբեմն երկսայր) նրա աչքի զարնոց տարբերակիչ հատկանիշն է։ Թեչուբայի բազմաթիվ պատկերներից այս առնչությամբ պետք է առանձնացնել Կարմիր բլուրից գտնված արձանիկը, որտեղ նա ներկայացված է աջ ձեռքում սկավառակաձև գուրզ, իսկ ձախում՝ ռազմական կացին բռնած⁴⁰։ Հնդեվրոպական ամպրոպի աստվածներից այս կերպարը պարզորոշ համեմատելի է, օրինակ, վաջրայով զինված Ինդրայի և մուրճով զինված սկանդինավյան Թորի հետ։ Մյուս կողմից, Թեչուբ-Թեչուբան կերպարով և անունով համապատասխանում է հունական Թեսեսին (Θησεύς)։ Թեսեսը ևս առնչվում է կացնի պաշտամունքի հետ։ Հունական աշխարհում երկսայր կացինը կոչվում էր նախահունական λαβρός տերմինով, իսկ Թեսեսի ամենակարևոր սխրագործությունը՝ կռիվը Մինոտավրոսի դեմ տեղի է ունենում Կրետեում, λαβρός արմատով կոչվող Լաբիրինթոսում⁴¹։

Հնդեվրոպական լեզուներում «կացին» իմաստով տերմիններ ձևավորող արմատներից մեկն է *tek's-, որի համար վերականգնում են «Հյուսել, գործել», «սարքել, արարել, հատկապես կացնով», «կացին», հմմտ. ալվեստ. taša-, հին բարձր գերմ. dehsa «կացին» (իմաստաբանական կապի համար հմմտ. նույն արմատից ծագող լատ. texo «Հյուսել, Հյուսնել», հուն. Τέκτων «Հյուսն»)։ Այս արմատով էր նշանակվում արարիչ աստծու՝

35 H. A. Hoffner. The Song of Silver—a Member of the Kumarbi Cycle of “Songs.”—Documentum Asiae Minoris Antiquae. Wiesbaden. p. 163.

36 I. J. Gelb. Նշվ. աշխ., էջ 30, 55, ծան. 50, 106–107:

37 E. Laroche. Նշվ. աշխ., էջ 98:

38 Նույն տեղում, էջ 96, 97:

39 O. P. Gerh. Хетты. М., 1987, с. 121.

40 Ս. Հմ ա յ ա կ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 42, աղյուսակ 14:

41 Լաբրյուսի որպես ամպրոպային Զեսի գեների և Լաբիրինթոսի առնչության վերաբերյալ տես А. Ф. Лосев. Античная мифология. М., 1957, с. 114.

42 Հնդեվրոպական արմատները բերվում են ըստ հետևյալ բառարանների՝ J. Pokorny. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Vol. I. Bern, München, 1959 (այստեղ՝

Հյուսիսի աշխատանքի հետ համեմատվող տիեզերածին դործողությունը, իսկ ամպրոպային առասպելաբանությունից համատեքստում ամպրոպի աստվածն է արարիչը. այս արմատը կիրառվել է նաև տարրեր արհեստավորների, ապա նաև բանաստեղծի ստեղծագործությունը բնորոշելու համար)⁴³: Անվան երկրորդ մասի համար հմտ. հ-ե. *ep-/*op-, կոկորդայինների հաշվառմամբ *h₁ep-/*h₁op- «վերցնել, բռնել» արմատը (սրա հետ է կապվում հայ. ունինալ բառը < *op-n-). և ողջ անունն, այսպիսով, պետք է մեկնաբանվի որպես «կացին բռնող», «կացնավոր»⁴⁴:

Սեպագրի անկատարության պատճառով հնարավոր չէ պարզել թեչուրը և թեչեբա անունների ճշգրիտ հնչողությունները: Այդ իսկ պատճառով դժվար է միարժեք որոշել դրանց էթնոլեզվական հիմքերը⁴⁵: Կարծում են,

*tek'j- ձևով). C. Watkins. The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots. Boston, 1985; J. P. Mallory, D. Q. Adams. Նշվ. աշխ.:

43 Այս առումով հետաքրքիր է հայաստանի տասներորդ աստու U takšanna- անվանումը (Ս-ն «ամպրոպի աստված» գաղափարադրերից մեկն է և նշանակում է «տասներորդ աստված»: է. Լարոշը այս գաղափարադրերը մեկնաբանում էր որպես «ժամանակի, փոթորկի և ամպրոպի աստված». տե՛ս E. Laroche. Recherches sur les noms des dieux hittites. Paris, 1947, p. 108): Հմտ. նշված արմատից ծագող խեթ. taks- «սարքել», takšan- «կես, մեղտեղ, միջորե», հնդ. takšan «Հյուսիս», ավեստ. tasan «արարիչ» (հայաստանի աստու մականվան այս ստուգաբանությունը տե՛ս Գ. Բ. Джайн. Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам. Ереван, 1964, с. 54—55 և նույն հեղինակի այլ աշխատություններում): Սա ցույց է տալիս ամպրոպի աստու առնչությունը *tek's- արմատի հետ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ավանդույթներում: Ընդ որում, Tessub-Teišeba և takšanna- ձևերը տարբեր են և մատնանշում են հնգվորոպական տարբեր լեզուներ: Հայոց մեջ Հայկ նահապետը, որը պարզորոշ համադրելի է ամպրոպի աստու կերպարին, հանգես է դալիս որպես ոչ միայն Հայաստանի ու նրա ժողովրդի, այլև ժամանակի սկզբնավորող: Հայկի ժառանգների անուններով են կոչվել նաև ժամանակի տերմիններ ամիսների և ժամերի անունները (Հայկի որպես ամպրոպի և ժամանակի աստու վերաբերյալ տե՛ս Ա. Պետրոսյան. Արամի առասպելը հնգվորոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը. Երևան, 1997, էջ 22—23, 133—134): Հատկանշական է, որ հայ բանահյուսության մեջ ժամանակը ներկայացվում է որպես մի ծեր մարդ, որը նստած լեռան վրա, սե ու սպիտակ կծիկներով թել է գլորում (Մ. Աբեղյան. Երկեր. Հ. է, Երևան, 1975, էջ 48—49), հմտ. *tek's- «Հյուսիս» (առասպելաստեղծ մտածողության մեջ էական դեր են կատարում դիցանվան արմատի տարբեր իմաստները, որոնց միջոցով էլ ձևավորվում է կերպարի առասպելությունը): Ի միջի այլոց, միևնույն «Հյուսիս» արմատն է ակնարկում և Արիարդների կծիկի կարևոր դերը թեսեսի առասպելում, որը նորից հաստատում է վերջինիս և թեչուր-թեչեբայի կապերը (Թեսեսը Լարիերիթոսում կողմնորոշվում է այդ կծիկի թելով): Թեսեսի անվան այլ հնգվորոպական մեկնաբանությունների համար տե՛ս В. П. Яйленко. Архаическая Греция и Ближний Восток. М., 1990, с. 228—229.

44 Քննությունը ցույց է տալիս թեչուրը համապատասխանում է հայոց Արամ նահապետին, որի հնդկական դուգորգն է Պարաշուրաման «կացինով Իաման»: Ընդ որում, հնդ. paraśu- «կացին» էլ փոխառություն է աքադերենից (Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. Նշվ. աշխ., էջ 716, ծանոթ. 1, 2. J. Makkay. Greek ἀξιϋ and πέλεκυς as Semitic Loan-Words in Greek and the Corresponding Axe Type.— “Bulletin of Middle Eastern Culture in Japan”. Vol. X. Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium BC. Wiesbaden, 1998): Այլ փաստեր են խոսում են այն մասին, որ Պարաշուրամայի կերպարը ծագում է Հայկական լեռնաշխարհից և Հյուսիսային Միջագետքից. տե՛ս Ա. Պետրոսյան. Արամի առասպելը..., էջ 109—110:

45 Որոշ դատողություններ կարելի է անել բացառման ճանապարհով. օրինակ, ակնհայտ է, որ այդ անունները հնդիրանական չեն (այդ լեզուներում *e > a, հմտ. ավեստ. taša-): Անատոլիական լեզուների նույն անցումն առկա է լուվերենում ու պալայերենում, իսկ խեթերենում, ինչպես տեսանք, *tek's- արմատն է հայտնի հայտնի taks- ձևով. ընդհան-

որ հայերենում *tek's-ը չի պահպանվել: Սրա մոտ ազգակիցն է թեքել (< *tek-) «կռնելով կոկել, կոփել, շինել», նմանությունը՝ «կրթել, դաստիարակել», հետնարար «ծռել» արմատը, կիրառված թողնել հին ձևով արհեստագործության՝ հատկապես դարբնության, հյուսնության, ապա և խոսքի արվեստի վերարձեղումը⁴⁶: Հնգվորոպական *k's-ն հայերենում տալիս է սովորաբար c' (g), ինչպես և *ks-, *sk'- և *sk- հնչյունախմբերը (այս դուգահեռ զարգացումը կարող է բացատրվել *ks - *sk գրավորություններով): Սրանցից *sk'-ն և *sk-ն երբեմն վերածվում են շ-ի, որի համար ենթադրվում են *sk'h- և *skh- տարբերակները⁴⁷: Կարելի է կարծել, որ *k's-ն նույնպես որոշ դեպքերում վերածվել է շ-ի⁴⁸: Հնգվորոպական *t > [θ արտացոլումն էլ բնորոշ է հայերենին, և ըստ այդմ, Թեյշերա անունը կարելի է հանգեցնել հնագույն հայերենին մոտ մի բարբառի: Այդ դեպքում սեպագիր Teiseba-ն կարող է վերականգնվել որպես *Թեյշեա (*T'eisewa < *tek's-epā), ընդ որում, առաջին վանկի e-ն դարձել է ei հաջորդ s-ի պատճառով (հմմտ. *ek'wo- > էշ [eš] = eis զարգացումը, ապա նաև հուն. Θησεύς-ի առաջին վանկի երկար e-ն): Ինչ վերաբերում է Թեյշերա ձևին, այն կարող էր ծագել, օրինակ, *tek's-op- > Tes(s)ob ճանապարհով: Թեյշերա և Թեյշեր անունների տարբերությունը կարող է բացատրվել ոչ միայն խուռիերենի և ուրարտերենի անկախ զարգացման օրինաչափություններով, այլև այդ ձևերի միևնույն լեզվից կամ մոտ բարբառներից տարածամանակյա փոխառություններով: Թեսեսի անունը հունական չէ. այն պետք է ծագեր այն նույն հիմքից, ինչ ուրարտ. Թեյշերան: Ընդհանրապես, հեշտ է պատկերացնել *tek's- > tes- և *tek's- > tes(s)- անցումները սատրձ տիպի լեզուներում, բայց k's-ի նման զարգացումներ հնարավոր են նաև կենտում տիպի լեզուներում⁴⁹:

Թեյշերի կնոջ անունն ավանդված է Hebat, Hibat, Heba և այլ նման ձևերով: Այն ձևաբանորեն ակնհայտորեն խուռիական չէ⁵⁰, և նույնպես

որպես, անատոլիական ամպրոպի աստծու անունը կազմվել է *terH- արմատով (հմմտ. լուվ. Tarhunza-): Հունարենում *t > τ (տ):

46 Տե՛ս օրինակ Նոր Հայկազյան և Հ. Աճառյանի արմատական բառարաններում:

47 Տե՛ս Г. Б. Д ж а у к я н. Об этимологических дублетах и параллелях в армянском языке. — Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով. Ձեկուցումներ. Երևան, 1984, էջ 158-160:

48 Ըստ լեզվաբան Հ. Մարտիրոսյանի բանավոր հաղորդման, մի շարք դեպքերում Հայ. շ-ն ծագում է *k's-ից:

49 Թեյշեր-Թեյշերայի անունն է հիշեցնում Հայ. բբբռ. Թեշի, Թեշիկ «իլիկ» տերմինը, որը նույնպես հնարավոր է կապված համարել *tek's- «հյուսել» արմատին: Որպես միանգամայն նույնատիպ երևույթ հմմտ. նույն հնգվորոպական արմատից ծագող հին բարձր գերմ. dehsa «կացին» և միջին բարձր գերմ. dehse «իլիկ»: Հետաքրքիր է, որ հնգ. Պարաշուռամայի անվան մեջ parasu (հմմտ. հուն. πελεκυς «կացին») արմատի աքաղական հիմքը կարող էր լինել pilakku(m) «իլիկը» (J. P. M a l l o r y, D. Q. A d a m s. Նշվ. աշխ., էջ 37. հմմտ. Т. В. Г а м к р е л и д з е, В. В. И в а н о в. Նշվ. աշխ., էջ 716, ծանոթ. 1):

50 I. J. G e l b. Նշվ. աշխ., էջ 106-107. I. M. D i a k o n o f f. Evidence on the Ethnic Division..., p. 85, n. 30. Այս գիցանունը հաճախ կապել են աստվածաշնչյան եվայի նախորդի հետ, բայց այդ տեսակետը բավարար հիմնավորում չունեն և միարժեք ընդունելություն չէր գտնում: Ըստ Ա. Արկիի, Hebat-ը ծագում է հնագույն էրլայական Habadu < *Ha(l)abatu «Հալաբի (աստվածուհի)» դիցանունից, որը հետագայում նույնացվել է որպես

Համադրելի զուգահեռներ ունի Բալկաններում⁵¹: Ուրարտական երկրորդ աստվածուհու *Baba* անվան Գ. Մելիքիչվիլու առաջարկած *Huba* ընթերցումը չի հաստատվում⁵² և ինքնաթի հետ Համադրելու մտայնության արդյունք է միայն. նկատենք, որ Բաբան հանգավորվում է Թեյշերայի հետ: Հին Միջագետքում հայտնի է նույնանուն մի աստվածուհի, ավանդված արդեն ամենավաղ շումերական տեքստերից (*Baba*, հետագայում՝ *Babu/Bau*, Նինգիրսու, երբեմն՝ Նինուրտա աստու կինն է, իսկ վերջիններս որոշ հատկանիշներով համեմատելի են Թեյշերայի հետ)⁵³. այս դիցանունը Համադրելի է և ուրարտ. *baba* «լեռ» բառին⁵⁴: Նկատենք, որ *Baba*-ն մի կողմից հիշեցնում է Միջագետքի հնագույն «բանանային» լեզվի անուններն ու բառերը⁵⁵, իսկ մյուս կողմից՝ տիպիկ մանկական լեզվի բառ է, որոնցից երբեմն դիցանուններ են ստեղծվում, հմմտ. օրինակ փոյուղ. Ատտիս, Պապաս (նշանակում են «հայրիկ»), ապա և ռուս. Баба-яга «հեքիաթի կախարհ ջադու»:

Թեյշերայի և Թեշուբի պաշտամունքի հիմնական կենտրոնները կոչվում էին նույն արմատով՝ ուրարտ. *Qume-nu* (= ասուր. *Qumme*) և խեթ. *Kummiya* (= խուս. *Kummi-ni*), և տեղայնացված էին համապատասխանաբար Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում՝ Նիրուր (*Ջուբի դալ*) երկրագագաթ լեռան շրջանում և եփրատից արևմուտք: *Kummiya-Kummi-nu* նույնացվում է անտիկ աղբյուրների կապադովկիական Կոմանային (չատավիլի հյուսիս գտնվող նույնանուն պոնտական Կոմանան կարող է մատնանշել միևնույն պաշտամունքի հյուսիսային կապերը): Ըստ Ստրաբոնի (XII.2.3), Կոմանան տեղական մեծ աստվածուհու (կոչված էնիո, Մա, Արսեմիս *Տավրոսյուս*) պաշտամունքի մի կարևոր կենտրոն էր և այդպես է կոչվել, որովհետև Օրեստեսը և նրա քույր Իփիգենիան այստեղ են թողել իրենց, որպես սզո նշան, կտրված մազերը (հմմտ. հուն. κομῆ «մազ, ծամ»): Ի միջի այլոց, արդեն հնում միևնույն արմատին է հանգեցվել նաև նույն շրջանի Κομμαγηνή, ասուր. *Qum[ti]hi*, ուրարտ. *Qumaha* երկրանունը):

Հայկական լեռնաշխարհի հարավի ամպրոպի աստվածները՝ Բա'ալն ու նրա հետ նույնացված Թեշուբը հաճախ պատկերվել են կանգնած երկգա-

Թեշուբի կին. տե՛ս A. A r c h i. The Former History of Some Hurrian Gods. Acts of the 3rd International Congress of Hittitology. Çorum, Sept. 16-22. 1996. Ankara, 1998, p. 42 (Հայաբ-Հալեպն այս աստվածուհու պաշտամունքի կենտրոնն էր):

51 Л. А. Г и н д и н. Ономастика восточных Балкан. София, 1981, с. 76-80; Л. А. Г и н д и н, В. Л. Ц ы м б у р с к и й. Гомер и история восточного Средиземноморья. М., 1996, с. 199-201.

52 КУКН, с. 50, прим. 28. Այսինքն արձանագրության մեջ պարզորոշ կարդացվում է *Baba* դիցանունը. տե՛ս Progetto Urartu. Ricerche in Turchia orientale. Campagna 2000. Studi Micenei ed Egeo-Anatolici. Fasc. XLII/2 (2000), p. 321, fig. 1; M. S a l v i n i. The Inscriptions of Ayanis, II.1.

53 G. L e i c k. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology. London, New York, 1991, p. 23; Мифы народов мира. Т. 1, М., 1980-1982, с. 165; т. 2, с. 221-222.

54 M. S a l v i n i. Geschichte und Kultur der Urartaer. S. 187.

55 Պաշտանականորեն այդպես են կոչում Միջագետքի այն հնագույն լեզուները, որից շումերերենում և այլուր պահպանված տեղանուններն ու դիցանունները հիշեցնում են անգլ. *banana* «բանան» բառը (հմմտ. օրինակ *Kubaba*, *Bunene*, *Inana* դիցանունները):

գաթ լեռան վրա, մագերի երկար հյուսուով ծամով⁵⁶: Ամպրոպային առասպելի սխեման ենթադրում է աստվածային զույգ՝ ամպրոպի աստծուն իր կնոջ հետ, և հնարավոր է, որ և՛ Կոմանա տեղանունը, և՛ նրա դիցուհին կապված լինեն տեղի հնագույն խեթական աղբյուրների Kamrušera դիցուհու հետ. ընդ որում, վերջինիս անունը նույնպես կարելի է հանդեպնել հուն. ΚΟΜΗ-ի մի զուգահեռ ձևի⁵⁷: Հատկանշական է, որ այն հանգավորվում է Թեյշեբային⁵⁸, և վերակազմության մեջ էլ պատկերացվում է որպես ամպրոպի աստծու կին⁵⁹:

«Սասնա ծռերում» Թեյշեբի զուգորդ Սանասարի կինն է Դեղձուն-ծամր, մի հին դիցուհու վիպականացած հետնորդ⁶⁰: Թեյշեբ-Թեյշեբայի հետ որոշ առումներով համադրելի է նաև «վիշապաքաղ», «հուր հեր» Վահագնը, օժտված ամպրոպային աստծու որոշ հատկանիշներով⁶¹: Հայկական ավանդույթում շեշտվում է Վահագնի վիպական հաջորդների (Գիսանե, սուրբ Կարապետ) գլխավոր լինելը: Ավելին, հենց Քարքե լեռը, որտեղ գտնվում էր Վահագնի տաճարը, ժողովրդի մեջ կոչվել է «Մշո ծամ» (Հմմտ. ծամ «հյուսած մաղեր»): Դէս բառն իրանական փոխառություն է, որը փոխարինել է ծամին⁶²: Ծամ/գեսի առնչությունն այս պաշտամունքին մեկնաբանվում է նվիրադրոժյալ (ինիցիացիա անցնող) պատանի ռազմիկների, որոնց երկնային առաջնորդը պիտի լիներ Վահագնը ծամ կրելով⁶³: Այս առնչությունը պետք է նշել, որ երկար մագերը հնդեվրոպական ռազմիկի տարբերակիչ հատկանիշն են համարվում⁶⁴: Նկատենք, որ Թեյշեբի հյուսած մագերը նորից ակնարկում են *tek's- «հյուսել» արմատը:

Հատկանշական է նաև Կոմմադեների շրջանի հայ. Ծամնդավ տեղանունը, որը նորից ենթադրում է այս տարածքներում սեպագիր qum(m)- (Հմմտ. հուն. ΚΟΜΗ) և հայ. ծամ արմատների մի զուգահեռ կիրառություն:

56 M. D i j k s t r a. The Weather God on Two Mountains.– “Ugarit-Forschungen”, Bd. 23, 1991, p. 138-140, fig. 1.1-3, II.1, 3, III.1,3.

57 Կոմանայի վերաբերյալ այս համատեքստում տե՛ս В. Н. Т о п о р о в. Из хеттско-лувийской этимологии: теофорное имя Kamrušera. Этимология 1983. М., 1985, с. 155-156, 159-160, прим. 30 – 32.

58 Խեթական անվանաբանության մեջ -šera տարրը մեկնաբանվում է որպես դիցուհիների անունների ցուցիչ. տե՛ս В. Н. Т о п о р о в. Նշվ. աշխ., էջ 148–149, 157, ծան. 8: Հետաքրքիր է նշել, որ Վ. Իվանովը հնարավոր է համարում այդ նույն տարրի առկայությունը Թեյշեբ-Թեյշեբայի անվան մեջ (ընդ որում, հավանական կովկասյան ծագում վերագրելով դրան). տե՛ս Мифы народов мира, т. 2, с. 505.

59 В. Н. Т о п о р о в. Хетт.-лув. Kamrušera: мифологический образ. В кн.: – „Древняя Анатолия“, М., 1985, с. 116-117.

60 Մ. Ա բ ե դ յ ա ն, Կ. Մ ե լ ի ք - Օ հ ա ն ջ ա ն յ ա ն. Սասնա ծռեր. հ. Բ, մաս II. Երևան, 1951, էջ 829–830:

61 Ուրարտական ժամանակներում Վահագնի պաշտամունքի կենտրոն Մուշի դաշտն առնչվում էր Շուբրիա երկրին, որն, ինչպես ասվեց, Թեյշեբի պաշտամունքի կենտրոններից էր: Այստեղ հիշվում է նաև տեղի «մեծ տիկինը»՝ համադրելի Թեյշեբի կին Խեբաթի հետ. տե՛ս Մ. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 43–44:

62 Մ. Ա բ ե դ յ ա ն. Երկեր. հ. Ա, էջ 299:

63 Այս հարցերի մանրամասն քննությունը տե՛ս Ս. Բ. Հ ա ռ ու թ յ ու ն յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 121, տե՛ս նաև Ա. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. Թուխ մանուկ. հնագույն ակունքները. – Թուխ մանուկ. Երևան, 2001, էջ 39: Հ. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. Մանուկի կերպարը ուշ միջնադարյան հայ տապանաքարային քանդակում (XV–XVIII դարեր). – Թուխ մանուկ, էջ 79:

64 M a l l o r y, D. Q. A d a m s. Նշվ. աշխ., էջ 253:

Սա ցույց է տալիս, որ հայ. ծամը և հուն. κῶμη-ն ստուգաբանորեն ինչ-որ կերպ կապված են միմյանց⁶⁵: Ասվածի հիման վրա, նույնիսկ առանց բերված համապատասխանությունների խորը վերլուծության, կարելի է կարծել, որ Թեշուբ-Թեյշերայի պաշտամունքի կենտրոնների *Qume/i*-ն (= *Kome/i*-) և հուն. κῶμη-ն հանդում են նույն հիմքին (*Kamrušepa*-ի հավանական հնդեվրոպական հիմքերից մեկին)⁶⁶:

3. Խալդիի անունը, որպես դիցակիր անձնանունների բաղադրիչ, ի հայտ է դալիս արդեն միջինասորեստանյան ժամանակներից, այսինքն մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսից (Համատ. Kidin- Haldi, Haldie[...] և Silli-^u Haldi անձնանունները)⁶⁷: Թեև այս անունների մյուս բաղադրիչները հավանաբար աքադական են, բայց և այնպես սա մատնանշում է Խալդիի պաշտամունքի ներկայությունը Միջագետքին մոտ տարածքներում, թերևս հենց Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, Ուրարտուի կազմավորումից ավելի վաղ ժամանակներում: Ինչևէ, կարծում են, որ Ուրարտուում Խալդիի պաշտամունքը ներմուծել է Իշպուրինին (մոտ. մ.թ.ա. 830-820), նոր դինաստիայի հիմնադիր Սարգուրիի որդին⁶⁸: Ի հակադրություն իսուրիական ավանդույթի, Ուրարտուում *ewri* «տեր, տիրակալ» տերմինը հանդես է դալիս որպես Խալդիի մշտական կոչում, ընդ որում, նրա պաշտամունքն այնքան առաջնային է եղել, որ Գ. Ղափանցյանն այն անվա-

65 Այս արմատներն ընդունված ստուգաբանություններն չունեն. Հ. Աճառյանի արմատական բառարանում հիշվում, բայց չի ընդունվում հուն. κῶμη-ի գուգահեռը, իսկ հունարենի ստուգաբանական բառարաններում չի հիշվում հայ. ծամը (*H. F r i s k. Griechisches etymologisches Wörterbuch. Vol. I-II. Heidelberg, 1973, S. 908-909; P. C h a n t r a i n e. Dictionnaire etymologique de la langue grecque. Vol. I-IV. Paris, 1968-1980, p. 560-561*): Այս երկու ձևերը չեն կարող հանդեգրվել մի ընդհանուր հնդեվրոպական նախատիպի, բայց հնարավոր են այլ կապեր օրինակ, հնադուրյան փոխառությունը իրարից կամ մեկ այլ լեզվից:

66 Այս հոդվածի սահմաններում անհնար է անդրադառնալ ե՛ր իգական, և՛ արական առասպելական կերպարներին բնորոշ ծամերի առասպելություններին և կրավարարվենք հետևյալով: «Վանդակների ամենակարևոր դործառություններից է բնության «կապված» ուժերի «արձակելը»՝ Համատ. ծամերի հյուսելն ու արձակելը. տե՛ս В. Н. Т о п о р о в. Նշվ. աշխ., էջ 106-108, ն ու յ ն ի՝ Из хеттско-лувийской этимологии... с. 152, 156-157, прим. 5; 159, прим. 25. Վրացական ավանդույթում Դեդոն-ծամին, որպես Մհերի մայր, համապատասխանում է Դալի գիցուհին, Մհերի զուգորդ Ամիրանիի մայրը: Նա ևս շիկահեր է ու հուր հեր և իր մազերով հերոսին կապում է ժայռին. էական մոտիվներից են նաև նրա մազերը սանրելը և կտրելը. տե՛ս Е. Б. В и р с а л а д з е. Грузинский охотничий миф и поэзия. М., 1976, с. 228 сл. (1a,b,c,d,e, 16, 17a,b, 27, 29a,b). Ընդ որում, Ամիրանիի սիրուհու *Qamari* անունն էլ հիշեցնում է խեթ. *Kamrušepa*-ն: Հայ առասպելաբանության մեջ հատկապես հիշվում են նաև Շամիրամի ծամերը, որոնցով նա քար է նետում. տե՛ս Ա. Տ. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. Ավանդասպատում. Երևան, 1969, էջ 69-71: Ըստ Ս. Հարությունյանի բանավոր հաղորդման, Հայկական հմայական աղոթքներում հանդիպում է խճճված մազ/թել բացող պառավի կերպարը, որն ուղղակի համադրելի է *Kamrušepa*-ի և նրա ծիսական համապատասխանության քրմուհու հետ:

67 Г. Ф р а й д а н к. Новые данные об отношениях среднеассирийского царства с северными и северо-западными странами. — „Древний Восток“, 2, Ереван, 1976, с. 87. Ասորեստանյան մի աղբյուրում հիշվում է *Haldi asira* դիցանունը (թերևս ուրարտական ծագման). կա նաև խեթական մի նման դիցանուն՝ *Haldatasši*. որը սակայն բիեցնում են հացի ու հացահատիկի *Halki* աստձուց, տե՛ս *Relleksikon der Assyrologie*. В. 3. Berlin, New York, 1957-1971, S. 59.

68 M. S a l v i n i. Geschichte und Kultur der Urartaer. S. 39.

նեղ է «խալդամոլություն»⁶⁹: Խալդի անունն, ի տարբերություն մյուս մեծ աստվածների, մշտապես հաղորդվել է հնչյունային գրությունը (ոչ գաղափարագիր)՝ ամենուրեք Hal-di, բացի Քելիշինի արձանագրությունից, որի առաջին մասում այն վեց անգամ գրված է Aldi ձևով, իսկ հետո, յոթ անգամ՝ Haldi⁷⁰: Այս դժվար բացատրելի երևույթը տարբեր կերպ է մեկնաբանվում⁷¹, բայց կարելի է կարծել, որ Aldi գրությունն արտացոլում է արտասանական չափի տարբերակը: Խալդին հանդես է գալիս նաև որպես Ուրարտուի հարավում գտնվող Մանտ պետության մեծ աստված, և նրա անունն այստեղ ավանդված է մի արամեերեն արձանագրության մեջ (HLDY)⁷²: Արժե նշել, որ սեպագիր hal նշանն ուրարտական արձանագրություններում օգտագործվել է միայն Խալդի անվան մեջ, որը ցույց է տալիս այդ նշանի սրբացված լինելը:

Գերադույն աստվածներն ընդհանրապես աչքի են ընկնում իրենց ֆունկցիոնալ լայն ընդգրկմամբ: Խալդին, ուրարտական զորքի առաջնորդն է և ակնհայտ ռազմական հատկանիշներ ունի, ինչպես, ասենք, սկանդինավյան գերագույն աստված Օդինը: Անձավի ուրարտական ամրոցից (Վանից ոչ հեռու) 1995-ին հայտնաբերված վահանի մնացորդների վրա պահպանված պատկերում աստվածներին թշնամու դեմ առաջնորդող Խալդիի մարմնից կրակի բոցեր են ելնում⁷³, որը թույլ է տալիս նրան համարել նաև կրակի աստված, համադրելի, ասենք, հնդկական Ագնիի, քաղական էրրաջի և արևմտասեմական Ռեշեպի հետ: Խալդիի սովորական սիմվոլն է համարվում առյուծը⁷⁴: Խալդիի հետ կապված տոն և զոհաբերություններ են հիշվում խաղողի այգիների հիմնման առնչությամբ, որը ցույց է տալիս, որ նա հավանաբար նաև խաղողագործության և գինեգործության հովանավորն է եղել⁷⁵:

Խալդիի և Վարուբանիի պաշտամունքի կենտրոնն էր Ardini (ասորեստանյան աղբյուրներում՝ Musasir) քաղաքը Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք, Վան-Տուշպայից ու «Խալդիի դարպասից» շաա հեռու, բայց ոչ հեռու Թեշուբի պաշտամունքի կենտրոն Կումենուից: Արդինի-Մուծածիրի արքա Ուրզանայի կնիքի արձանագրության մեջ քաղաքը նկարագրվում է որպես «ագուավի (al arbu?, գրված է գաղափարագրով) քաղաք, որն, ինչ-

69 Գ. Ղ ա տ ա ն ք յ ա ն. Ուրարտուի պատմությունը. Երևան, 1940, էջ 114:

70 YKH, № 19 = KYKH, № 30.

71 YKH, c. 82 սա. հմտ. KYKH, c. 477.

72 A. L e m a i r e. Une inscription araméenne du VIIIe s. av. J.-C. trouvée à Bukan (Azerbaïdjan Iranien).— "Studia Iranica" 27 (1998), p. 16-17; M. S o k o l o f f. The Old Aramaic Inscription from Bukan: A Revised Interpretation.— "Israel Exploration Journal" 49, 1999, p. 107.

73 O. B e l l i. The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu. Istanbul, 1999, p. 37-41, fig. 17.

74 Նոր տվյալների և ուսումնասիրությունների լույսի տակ ուրարտական աստվածների կենդանական սիմվոլները միարժեք չեն պատկերանում. բայց և այնպես, առյուծի գազանների արքայի համադրությունն աստվածների արքա Խալդիի հետ ակնհայտ է. տե՛ս M. S a l v i n i. Geschichte und Kultur der Urartaer. S. 189-190. И. М. Д ъ я к о н о в. К вопросу о символе Халди, с. 193.

75 YKH, № 27 (տող 85 հտն.), YKH, № 65 = KYKH, № 38, 82.

պես օձ, թշնամի լեռներում բացել է իր բերանը»⁷⁶: Ուրարտագետները Արդինի անունը կապում են խուռ. *arđi* «քաղաք» տերմինին, բայց, հաշվի առնելով այստեղ պաշտվող Վարուբանի-Բագմաշտուի և Խալդիի հնդեվրոպական կապերը, այն պետք է հանդեցվի հնդեվրոպական առասպելաբանության մեջ կարևորադույն դեր ունեցող *ar-t- հիմքին (հմտ. հայ. արդ «ձև, կարդավորություն», *t-ի հետձայնորդային հնչեղացմամբ): Հին հնդկական աստվածներից հենց Միտրան և հատկապես Վարունան են առավել կապված տիեզերական կարգը խորհրդանշող *rta-ին⁷⁷ (որը նաև գիցանուն է)⁷⁸: Սա նորից հաստատում է, որ Խալդին, որը թերևս նորեկ էր «թշնամի լեռներում», ինչ-ինչ պատճառներով նույնացվել է հնդ. Միտրայի տեղական մի հնադույն համապատասխանության՝ Վարուբանիի գուգրնկերոջ հետ:

Ըստ «Մհերի դուան» արձանագրության մեջ իշպուհինի և Մինուա արքաների սահմանած կարգի, Խալդիին պարբերաբար պետք է զոհաբերվեին վեց ուլ, տասնյոթ ցուլ և երեսունչորս ոչխար. այլուրեք ևս նրան զոհաբերվել են այդ նույն կենդանիները: Սա տարբերում է Խալդիին մյուս աստվածներից, որոնց զոհաբերվել են միայն ցլեր/կովեր և/կամ ոչխարներ⁷⁹: Այս համալիր զոհաբերությունն էլ միանգամայն համապատասխանում է տիպիկ հնդեվրոպական համարվող հին հնդկական «եռամաս» *sautramani* զոհաբերությանը, նվիրված աստվածների արքա «Բարի հովանավոր» Ինդրա *Sutraman-ին*՝ խոյ, ցուլ, արու այծ⁸⁰:

Խալդիի որոշ գործառույթներ և հատկանիշներ կարելի է վերականգնել նրա վիպական հաջորդ Մհերի (որը «Սասնա ծռերում» հանդես է գալիս երկու՝ Մեծ և Փոքր Մհերների տարբերակներով) կերպարի հիման վրա: Ըստ Ի. Դյակոնովի, Խալդին է նախատիպն արևմտյան միթրաիզմի աստ-

76 F. Thureau-Danigian. Une relation de la huitieme compagne de Sargon (714 av. J.-C). Paris, 1912. XII, № 3.

77 Ж. Дюмезиль. Шзл. աշխ., էջ 43: Արդինիի և հնդեվրոպական *arto-ի կապի վերաբերյալ տե՛ս Գ. Ջ ա հ ու լ յ ա ն. Հայկական շերտն ուրարտական դիցարանում. — «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊՀ), 1986, № 1, էջ 49–50: Նույն ստուգաբանության այս հիմնավորումը տե՛ս А. Е. Петросян. Армянские этнонимы, древнеармянская модель мира и вопрос локализации древнейших армянских племен. — «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1991, № 2, էջ 106–107. հմտ. Ա. Մ ո վ ս ս յ ա ն. Հնադույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա. Երևան, 1992, էջ 30–31 (ըստ Հ. Մարտիրոսյանի):

78 Մուծածիր անվան մեջ էլ հեշտ է ենթադրել ուրարտ. *mus-* «ճիշտ, իսկական» արմատը, որը կարող է դիտվել որպիս հնդեվրոպական *ar-t-ի խուռա-ուրարտական համարժեքը (հետաքրքիր է, որ եթե այդպես է, Ուրարտում օգտագործվել է քաղաքի հնդեվրոպական, իսկ Ասորեստանում՝ խուռա-ուրարտական անվանումը. նկատենք նաև, որ Արդինի անվան նույնիսկ խուռա-ուրարտական ծագման դեպքում հնդեվրոպական բնակչության կողմից այն կարող էր համարվել *arto-ին):

79 УКН, № 27 (տող 3-4) = КУКН, № 38. տե՛ս և УКН, № 25, 143, 281; КУКН, 424. M. S a l v i n i. The Inscriptions of Ayanis, p. 254, 259-260.

80 Հնդեվրոպական զոհաբերությունները հատուկ քննարկվում են «եռամաս գաղափարախոսություն» համատեքստում. կոնկրետ *sautramani*-ի վերաբերյալ տե՛ս G. D u m é - z i l. Tarpeia. Paris, 1947, p. 117 seq. J. P u h v e l. Comparative Mythology. Baltimore, London, 1987, p. 161-162 (ցավոք, Յ. Պուհվելի հոդվածը հնդեվրոպական զոհաբերություններում կենդանական շարքերի մասին մնաց մեզ անմատչելի): Հայկական նյութի տեսակետից հետաքրքիր է Խոսրով արքայի կողմից սպիտակ ցլերի, այծերի, ձիերի և ջորիների զոհաբերությունը (Ա գ ա թ ա ն գ ե զ ո ս 22):

ծու՝ Միթրասի, որը շատ քիչ բան ունի ընդհանուր իր իրանական անվանակցի հետ: Փոյուդգիայում, արևմտյան Միթրասի ենթադրյալ ծննդավայրում, ժայռափոր «աստծու դարսյասները» հայտնի են արդեն մ.թ.ա. VIII-VII դարերից, և ինչպես, հնաբանություն է, միաձուլվել է մի ինչ-որ փոյուդգական աստծու, ապա նոր միայն իրանական Միթրայի հետ: Ամեն դեպքում, արևմտյան Միթրասի կերպարի հիմնական գծերը (ծնունդը քարից, պաշտամունքն անձավների առջև, կապն առյուծի հետ և այլն) հասնում են մինչև ինչպես, բայց ոչ ավելի արևելք⁸¹: «Սասնա ծառերում» Մեծ Մհերը կոչվում է Առյուծ Մհեր⁸², այսինքն՝ սիմվոլի մակարդակով նույնական է ինչպես Միթրասի: Փոքր Մհերն ազոավի առաջնորդությունը մտնում է Վանա ժայռի «Ազոավու քարի» «Մհերի դռնից»՝ «Ինչպիսիք դարսյասից» ներս, համար. Արդինի՝ «ազոավի քաղաք» (արևմտյան միթրաիզմում կար նվիրագործություն յոթ աստիճան, որոնցից առաջինը կոչվում էր «ազոավ»՝ corax)⁸³, և պիտի դուրս դա այնտեղից, այսինքն՝ վերածնվի, երբ աշխարհը դառնա արդար և հողը՝ բարեբեր: Այսպիսով, նրա հետ են կապվում աշխարհի վերջի և հետագա նորացման պատկերացումները: Հատկանշական է նաև, որ նա, մինչև իր հոր վրեժը լուծելը, իր պատանի հասակակիցների հետ գինարբուքով է զբաղված լինում:

Հայ առասպելարանության համատեքստում Փոքր Մհերը համապատասխանում է վիպական շարքերի վերջին՝ մեռնող ու հարություն առնող հերոսներին՝ ազգածին ավանդության Արա Գեղեցիկին և «Վիպասանքի» Արտավազդին⁸⁴: Մհերի և Արտավազդի լավագույն զուգահեռները հայտնի են Հայաստանի հյուսիսային հարևանների մոտ: Նրանք կովկասյան ժողովուրդների վիպական բանահյուսության կենտրոնական դեմքերն են, կովկասյան պրոմեթեաները՝ վրաց. Ամիրանին (այս անունն այսպես թե այնպես առնչվում է Միհր-Մհերին), արխաղ. Աբրսիլը և այլն, ապա և նարթական էպոսի «Քարից ծնվող» մեծ հերոսները՝ արխաղ. Սասրեքվա, արդղ. Սոսրուքո, օս. Ասուան/Սողրուքո, Բաթրազ և այլն:

81 И. М. Дьяконов. К вопросу о символе Халди, с. 193. Հետաքրքիր է նշել, որ արդեն Ֆ. Վյունդենի կողմից պատկերագրության հիման վրա վերականգնված «Միթրասի լեգենդը» պարզորոշ հիշեցնում է հայկական էպոսի Մհերի առասպելությունը. համար. օրինակ Միթրասի առյուծատիպ կերպարը, ծնունդը քարից, հովվի ներկայությունը ծննդին («Սասնա ծառերում» ժայռից ելնելուն, այսինքն՝ վերածննդին), ցլի զոհաբերությունը, ազոավի հանդես գալը և այլն. տե՛ս F. C u m o n t. The Mysteries of Mithra. New York, 1956, p. 130 ff. Կարելի է կարծել նաև, որ ինչպիսիք կերպարը հիմք է գրել ոչ միայն արևմտյան միթրաիզմին, այլև վերածննդի վերջին Միթրա-Միհրի ու պաշտամունքը հենց իրանական աշխարհում, որը նշանակալիորեն տարբերվում է իր վաղ իրանական և հնդարիական նախորդից: Հիշարժան է, որ զրադաշտական սրբարանները պարսկերեն կոչվում են Dar i Mihr «Մհերի դուռ»: Սա ուշ (միայն իսլամական ժամանակներից ավանդված) անվանում է և իրանական համատեքստում անհասկանալի: Այն փաստորեն ուղղակի կրկնում է «Ինչպիսիք դարսյաս» = «Մհերի դուռ» հնագույն բանաձևը, որը իմաստավորվում է Փոքր Մհերի ավանդությանը: Ասվածը համահունչ է ուրարտական ճարտարապետության, այդ թվում և ինչպիսի տաճարի ու Վանա ժայռի համալիրի՝ վաղ իրանականի (աքեմենյանի) վրա նշանակալի ազդեցության փաստին, որի վերաբերյալ տե՛ս M. S a l v i n i. Geschichte und Kultur der Urartaer, S. 150-151.

82 Մհերը կոչվում է նաև Առյուծաձև, այսինքն՝ «առյուծակերպ», որը հետագայում վերափոխվել է որպես «առյուծին ձևող՝ ճղող, սպանող». տե՛ս Ա. Հ ա ր ու լ - թ յ ու ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 44:

83 F. C u m o n t. նշվ. աշխ., էջ 152:

84 Ա. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, էջ 29:

Քարից ծնվող հերոսը Հայաստանի և Միթրասի առնչութամբ հիշվում է արդեն անտիկ ժամանակներից: Ըստ Կեղծ Պլուտարքոսի (De Fluviiis XXIII, 5), Միթրասը, ատելով կանանց, հղիացնում է ժայռը, որը ծնում է Դիորփոսին: Վերջինս մենամարտում է պատերազմի աստված Արեսի հետ և սպանվում, ապա վերածվում Արաքս գետի մերձակա մի լեռան: Նման առասպելներ հայտնի են նաև հայերի փոքրասիական հարևանների մեջ՝ ըստ Պավսանիաոի (VII.17.10) և Արնոբիոսի (V.5), այդպես է ծնվել փոքրասիական Ագգիստիսը Զևսից: Ընդ որում, այստեղ խոսքը վերաբերում է Արա Գեղեցիկի և Մհերի փոյուզական զուգորդի՝ Ատտիսի ծննդաբանությանը⁸⁵: Սրանց պետք է ավելացնել, որ ըստ Լյուկոփրոնի և Պինդարոսի ոխոխանների, նման առասպել է եղել նաև Պոսեյդոնի մասին (նրա և ժայռի միավորումից ծնվում է առաջին ձին), այսինքն՝ ի հայտ են գալիս նաև բալկանյան դուրահեռներ⁸⁶:

Ժայռից ծնվող հերոսներին խուռիական ավանդույթում համապատասխանում է Թեշուբի գլխավոր հակառակորդը՝ Ուլլիկումմին: Երբ Թեշուբը զահրենկեց է անում իր ծնող Կումարբիին, վերջինս, իր որդիների միջոցով, ձգտում է ռևանշի: Այդ նպատակով նա բեղմնավորում է «սառը լճում» գտնվող «մեծ ժայռը» (այս դրվագում նա համապատասխանում է Թեսեսի հայր Պոսեյդոնին, որը նորից հաստատում է Թեշուբ-Թեսես կապը): Արդյունքում ծնվում է քարե տիտան Ուլլիկումմին, որի դուրսբերումը սպառնում է աստվածներին: Աստվածները մի շարք անհաջող փորձեր են անում Ուլլիկումմինի վերացնելու: Առասպելի վերջը չի պահպանվել, բայց այն պետք է որ ավարտվեր աստվածների արքա Թեշուբի հաղթանակով⁸⁷: Ուլլիկումմինի և հայկական, փոյուզական ու կովկասյան քարից (վերա)ծնվող հերոսների ընդհանուր ծագումն ակնհայտ է. ընդ որում, այս կապերը վաղուց ի վեր քննարկվում են դիտական գրականութային մեջ⁸⁸:

85 Ա. Մ ա տ ի կ յ ա ն. Արա Գեղեցիկ. Վիեննա, 1930, էջ 283, 288: Ն. Ա դ ո ն ց. Հին Հայոց աշխարհագրագրությունը. — Հայագիտական ուսումնասիրություններ. Պարիս, 1948, էջ 230-231, ն ու յ ն ի Մի հին պաշտամունքի հետքեր Հայաստանում. — Հայաստանի պատմություն. Երևան, 1972, էջ 370:

86 Հղվում է ըստ G. N a g y. Նշվ. աշխ., էջ 232:

87 H. A. H o f f m e r. Hittite Myths, p. 52 ff. Առասպելի ուս. բանաստեղծական թարգմանությունը տե՛ս В. В. И в а н о в. Луна, упавшая с неба, с. 125 և հակիրճ շարադրանքը՝ Д. Г. Р е д е р. Мифы и легенды Древнего Двуречья. М., 1965, с. 110—111.

88 Դիորփոսի, Ուլլիկումմինի և կովկասյան հերոսների առնչության վերաբերյալ տե՛ս Հատկապես В. Г. А р д з и н б а. Нарский сюжет..., с. 157—158 (Դիորփոսի և Ագգիստիսի լեգենդները կովկասյան հերոսների ծնունդի հետ առաջին անգամ համագրել են համապատասխանաբար Վ. Միլլերը [1885] և Ն. Տրուբեցկոյը [1908]): Մհերի և «քարից (վերա)ծնվող» նրա ազգակիցների վերաբերյալ լայնածավալ գրականություն կա. տե՛ս Մ. Ա բ ե ղ յ ա ն. Երկեր. հ. Ա, էջ 144 հտն.: Թ. Ա վ դ ա լ բ ե դ յ ա ն. Միհրը Հայոց մեջ. — Հայագիտական ուսումնասիրություններ. Երևան 1969, էջ 13 հտն.: Կ. Մ ե լ ի ք - Օ հ ա ն ջ ա ն յ ա ն. Միթրա-Միհրը «Սասնա ծռերի» մեջ. — Գրական-բանասիրական ուսումնասիրություններ I. Երևան, 1946, էջ 269 հտն.: Ս. Հ ա ռ ու թ յ ու ն յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 452 հտն.: М. И. Ч и к о в а н и. Народный грузинский эпос о прикованном Амирани. М., 1966. G. S h a r a c h i d z e. Prometeu ou le Caucase. Paris, 1986. Ж. Д ю м е з и л ь. Скифы и нарты. М., 1990, с. 76 сл. У. Б. Д а л - г а т. Героический эпос чеченцев и ингушей. М., 1972, с. 287. Վերջերս իր մի շարք աշխատություններում Մհերի կերպարին անդրադարձել է Զ. Ռասելը, բայց նրա աշխատ-

Մյուս կողմից, այս առասպելը պարզորոշ հիշեցնում է Հնդեվրոպական «Հիմնական առասպելը», որը ներկայացնում է ամպրոպի աստծու կռիվն իր հակառակորդի դեմ⁸⁹: Վերջինս, նախնական վերակազմութայն մեջ, պատկերացվում է իրրև օձ-վիշապ, մահվան աշխարհի տիրակալ, որի անունը ծագում է *wel- արմատից: Այս արմատի հետ պետք է կապվի ուրարտական արձանագրությունների մերձսևանյան Ueliku-ni/hi ցեղատեղանունը, որը համապատասխանում է հայկական Գեղաքունիքին (հետագայում Գեղարքունիք), հայերենին բնորոշ *w- > g- անցումով: Իրոք, այս շրջանում՝ Գեղամա լեռներում, Գեղ լեռան վրա, Գեղի ամրոցի կողքին են հիմնականում կենտրոնացած Հնագույն «վիշապ» քարակոթողները⁹⁰: Ուղղակի ակնհայտ է խուռիական ամպրոպի աստծու հակառակորդ քարե հրեշ Ullikummi-ի համադրելիությունը նախաուրարտական Հայաստանի քարե վիշապների երկիր Ueliku-ին և Հնդեվրոպական *wel-ին⁹¹:

Ամպրոպի աստծու հակառակորդի դերում կարող է հանդես գալ նաև աստծու որդին, և այս դեպքում նրան են վերադրվում *wel-ի անունը և հատկանիշները: «Հիմնական առասպելի» այս տարբերակում, աստծու որդին մի ինչ-որ զանցանքի համար պատժվում է՝ հոր կողմից կայծակնահարվում է, այրվում, ղոհվում ու թաղվում, ըայց հետո վերածնվում է, իր հետ բերելով արդարություն, բերք և առատություն, ապա և արբեցնող խմիչք և այլն⁹²: Մհերը բացահայտորեն համապատասխանում է այս նա-

տանքները կանխակալ են և լի զարմանալի սխալներով. տե՛ս Ա. Պետրոսյան. Ջ. Ռասելի «Հայագիտական» Հնարանքները. — ՊԲՀ, 2000, № 3, էջ 250–252:

89 Հնդեվրոպական «Հիմնական առասպելը» վերականգնված և վերլուծված է Վ. Իվանովի և Վ. Տոպորովի բազմաթիվ աշխատություններում. В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Исследования в области славянских древностей.

90 Վելիքունի երկրի և վիշապ քարակոթողների առնչության վերաբերյալ տե՛ս А. Е. Петросян. Отражение индоевропейского корня *wel-...: Ինչպես ցույց է տալիս Գառնու վիշապի վրայի ուրարտական արձանագրությունը, այս կոթողները ծագում են գոնե նախաուրարտական ժամանակներից (թերևս մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի սկզբից):

91 А. Е. Петросян. Отражение... с. 66, прим. 70. Ուլլիկումմի անունը, ելնելով առասպելի տեքստից, որտեղ շեշտվում է նրա հակադրությունը Թեշուբի սրբազան քաղաք Կումմիին, մեկնաբանվել է «Կումմիի կործանող» և նման իմաստներով. տե՛ս օրինակ Г. Вильхельм, Նշվ. աշխ., էջ 103 և հատկապես В. В. Иванов. К этимологии некоторых миграционных культурных терминов. В кн.: — „Этимология“, 1980, М. 1982, с. 158-159. Բայց Վելիքունի-Գեղաքունիք երկրի վիշապ քարակոթողներին և հարակից հարցերին նվիրված մեր նշված աշխատության վերաբերյալ իր կարծիքում արդեն Վ. Իվանովը նշում է, որ Ullikummi-ն պետք է որ կապված լինի Ueliku-ին: Նկատենք, Ուլլիկումմի անվան բաղադրիչները համադրելի են Վահագնի պաշտամունքի կենտրոն Քարքե լեռան երկու կարևոր տեղանունների՝ Գլակ և (Մշո) Մամ ձևերին (Գլակի և *wel-ի առնչության վերաբերյալ տե՛ս А. Е. Петросян. Об индоевропейских стоках образа святого Карапета—покровителя музыкантов.— Конференция “Проблемы генезиса и специфики ранних форм музыкальной культуры”. Тезисы докладов. Ереван, 1986, с. 56. Ս. Հարոն թյունը նշվ. աշխ., 126-127): Մյուս կողմից, Ueliku-ի առնչությամբ, Ullikummi-ի վերջին -mti-ն կարող է մեկնաբանվել որպես խուռիական ածանց հմտ. ուրարտ. pura, խուռ. purame, purammi «ստրուկ» (տե՛ս М. А. Хачикян, Նշվ. աշխ., էջ 48: Այս ածանցը բառիմաստն էականորեն չի փոխում):

92 Դիոնիսոսի և Ապոլոնի վերաբերյալ, այս համատեքստում, որպես ամպրոպի աստծու որդիներ. տե՛ս В. Н. Топоров. Несколько соображений о происхождении древнегреческой драмы.— В кн.: „Текст: семантика и структура“. М., 1983, с. 111 сл. ն ու յ ն ի Μοῦσαι “музы”..., с. 36.

խատիպին: Հատկանշական է, որ խալդին ևս մեռնող և հառնող մի աստված է ենթադրվել⁹³: Ավելին, նա այլևայլ կապեր է դրսևորում հնդեվրոպական *wel-ի հետ: *Wel- նախաձևից է ծագում Մհերի հին հայկական պոեզիայի, մեռնող ու հառնող Արա Գեղեցիկի մականունը: Խալդիի կնոջ՝ Վարուբանիի հին հնդկական ազգակից Վարունայի անվան համար հայտնի են մի քանի տարրեր ստուգաբանություններ, բայց այն նույնպես պետք է ծագի *wel- նախաձևից⁹⁴ (նույն արմատով մի կողմից Օձ-վիշապի, մյուսից՝ արական և իգական բազմաթիվ դիցանունների ձևավորումը գարմանալի էջ. նման երևույթի կարելի է հանդիպել նաև այլուրեք):

*Wel-ի դերը հնդեվրոպական առասպելաբանության մեջ բացառիկ է: «Հիմնական առասպելի» համատեքստում նա առաջին մահն է ընդունում և դառնում մահվան թաղավորության տիրակալը: Համապատասխանաբար, այդ արմատը կոդավորում է տերմինների և գաղափարների մի ամբողջ համալիր, կապված մահվան վերաբերյալ առասպելաբանական պատկերացումների և հանգուցյալի մարմնի հետ կատարվող հետագա ծեսերի հետ: Այս ծեսերի նպատակը հանգուցյալի հետագա վերածնունդն է, և այդ համալիրի հիմնական գիծն է նրա բոլոր տարրերի ներթափանցվածությունը մահ-վերածնունդ երկմիասնական գաղափարով: Ընդ որում, այս բարդ նախատիպի առասպելությունը վերականգնվում է հնդեվրոպական բազմաթիվ համանուն *wel- արմատների հիման վրա («դաշտ», «մահվան աշխարհ», «պտտել», «ցանկանալ», «տեսնել» և այլն)⁹⁵:

93 Ս. Հ ա յ ա կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 36:

94 Ի թիվս բազմաթիվ այլ փաստերի, այդ ստուգաբանությունն է մատնանշում ռուս. мир и воля բանաձևային արտահայտությունը, որը հնդ. Միտրա-Վարունայի ստուգաբանական զուգորդն է. տե՛ս հատկապես В. Н. Т о п о р о в. Об иранском элементе в русской духовной культуре. — В кн.: „Славянский и балканский фольклор“. М., 1989, с. 43 сл.: Հետաքրքիր է, որ Ռ. Յակոբսոնը Վարունա և բազմաթիվ այլ դիցանուններ հանգեցնում էր հենց այն *wel- «տեսնել» արմատին, որի հետ է կապվում նաև Արայի գեղեցիկ «տեսնող» մականունը: J a k o b s o n. The Slavic God Veles and His Indo-European Cognates. — In: “Studi linguistici in onore di Vittorio Pisani”. Brescia, 1969, p. 588. Արայի մականվան համադրությունը *wel- համալիրին տե՛ս А. Е. П е т р о с я н. Отражение... с. 61—62. Ա. Պ ե տ Ր Ո Ս Յ Ա Ն. Արա Գեղեցիկ և սուրբ Մարգիս. Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. Երևան, 2001, էջ 161-162, Ս. Հ ա Ր Ո Ը Թ Յ Ո Ը Ն Յ Ա Ն. նշվ. աշխ., էջ 382:

95 В. В. Т о п о р о в. Заметки по похоронной обрядности. — В кн.: „Балто-славянские исследования 1985“, М. 187, с. 17-19. Այստեղ հեղինակը բերում է *wel- արմատով կաղմված կարևոր տերմինների և դիցանունների մի ոչ լրիվ շարք, ըստ թեմատիկ խմբերի, որը ստորև ներկայացվում է որոշ կրճատումներով: 1. մահ և մեռյալներ. թոխ. Ա wäl «մեռնել», լուվ. ulant «մեռյալ» և այլն, 2. մահվան աշխարհ, ներկայացված որպես մարգագետին, ուր արածում են մեռյալների՝ որպես անասուններ պատկերացվող հոգիները՝ հուն. Ήλύσιος λείμων «Եղիսյան դաշտեր» (դրախտային անդրաշխարհ), խեթ. wellu- «արտավայր», հին. իսլ. vollr «մարգագետին», Valholl «Վալհալլա» (դոճված քաղաք միկաների անդրաշխարհիկ կացարանը), 3. մահվան աստված, մահվան թաղավորության տիրակալը՝ բալթ. Vels, Vielona, սլավ. Велесь/Волось, «մահվան և անասունների աստված», հնդ. Varuna (որը նաև մահվան աստված էր) 4. Հարստություն և իշխանություն՝ սլավ. Волось «անասունների (Հարստության) աստված», власть «իշխանություն, владыка, թոխ. A wäl «իշխան, տիրակալ», 5. խոսք, բանաստեղծական արվեստ, առնչված անդրաշխարհի և քրմական գործառության հետ՝ հնդ. Varuna, «խոսքի աստված, գերագույն դատավոր, ամեն ինչ տեսանող և կանխատեսող աստված», իռլ. fili «բանաստեղծ», 6. ցանկություն, ազատում՝ ռուս. ВОЛЯ և այլն:

Ելնկով ասվածից, կարելի է կարծել, որ *իսալդիի* կերպարը, ապա և *անունը* ինչ-որ կերպ կապված են Հնդեվրոպական **wel-*-ի հետ: Հնդեվրոպական **wel-*- և **Hwel-*- արմատների որոշ տարբերակային ձևեր, հունարենին մոտ զարգացմամբ, կարող էին վերածվել **hal-*-ի, ապա՝ *h > x* բարբառային արտասանությամբ՝ *xal-*-ի (Հայերենի հարավարևելյան բարբառներում հ-ն արտասանվում է խ, որը թերևս շարունակում է տեղի հնագույն արտասանական ավանդույթը): Այս արմատը անվանաբանության մեջ հանդես է գալիս նաև -*k-*, -*n-*, -*s-*, -*t-*, -*d(h)-* տարրերով ածանցյալ և ածած ձևերով (Հմմտ. օրինակ *Velnias*, *Vels*, *Veled* դիցանունները), որոնցից, ասենք, **wl̥t-*, **wld(h)-*, **wlk̥-* նախածեղից հունարենին մոտիկ զարգացումներով կարող էր ծագել *halt/d-*: Ավելին, *իսալդիի*, խուսիական ավանդույթում՝ Թեշուրի *eurī* կոչումը թվում է թե նույնպես զուգահեռ ունի հունական ավանդույթում, ընդ որում, բնիկ հունական համարվող ծագման⁹⁶:

Ներկայումս ըզգամթիվ մասնագետների կողմից ընդունվում է, որ խուսիերենն ու ուրարտերենն ազդակից են Հյուսիսարևելակովկասյան լեզուներին: Կովկասյան կենդանի լեզուներում ևս կարելի է գտնել *իսալդիին* և Հնդեվրոպական «հիմնական առասպելի» անվանացանկին զուգահեռ ձևեր, որոնք թերևս կարող են դիտվել արևելակովկասյան (այդ թվում խուսա-ուրարտական) լեզուների Հնդեվրոպական հնագույն փոխառությունների շարքում⁹⁷:

96 *Eurī*-ն համարվել է *Ջևսի* εὐρύπια մակդիրի հետ (հղ. ըստ K. F. L e h m a n n - H a u p t. Armenien einst und jetzt. B. 2, H. 2. Berlin, Leipzig, 1931, S. 935. Նկատենք, որ *Ջևսի* որպես ամպրոպի աստված համապատասխանում է Թեշուրին): Հուն. տերմինի նախնական իմաստը պետք է խորհրդանշեր *Ջևսի* հզոր ամպրոպային ձայնը: Հայփի առնելով Թեշուր-Թեյշեբայի և *իսալդիի* Հնդեվրոպական ստուգաբանությունները և հունարենի տիպի մի լեզվի հավանական ազդեցությունը խուսա-ուրարտական լեզուների վրա, նույնիսկ հնարավոր է ենթադրել, որ *eurī*-ն փոխառված է հուն. εὐρύς «ընդարձակ, մեծ» արմատի մի զուգահեռ ձևից: Այս հուն. ձևերի վերաբերյալ տե՛ս P. C h a n t r a i n e. Նշվ. աշխ., էջ 387-388:

97 *իսալդիի* անունը համարվել է ցախուր. *xal* «երկինք» բառին (հղ. ըստ K. F. L e h m a n n - H a u p t. Նշվ. աշխ., էջ 935): Հետաքրքիր է հիշել նախյան մի դիցանուն՝ ինդուլ. *Ел* (չեչեն. *Эл*) «մահվան աշխարհ, անդրաշխարհ», ապա և *Елда* «*Ел*-ի տեր», այսինքն՝ «անդրաշխարհի աստված, մահվան աշխարհի տիրակալ», որոնք հիշեցնում են *իսալդիին* ու Հնդեվրոպական **wel-*-ը կարող են Հնդեվրոպական փոխառություններ լինել: *Ел* անդրաշխարհի հրեշ *Ешап*-ի բնակավայրն էր, իսկ սրա անունը նույնական է Հայ. վիշապին (վրաց. *wešari*), այսինքն այստեղ ևս *w-*-ի մի նման ձևափոխություն է ի հայտ գալիս: *У. Б. Д а л г а т. Героический эпос чеченцев и ингушей. М., 1972, с. 414, 424, прим. 5, 8, 9. — «Мифы народов мира», т. 1, с. 430: ինդուլ. Селий Пиръа-ն* («ամպրոպի աստված *Села*-ի որդի *Пиръа*»): *У. Б. Д а л г а т. Նշվ. աշխ., էջ 302-303, 422-423)* հիշեցնում է Հնդեվրոպական ամպրոպի աստծու անունը՝ **peru-* արմատից, Հմմտ. հատկապես խեթ. *Pirwa* դիցանունը: Ավելին, Հյուսիսկովկասյան լեզուներում **parl* «կայծակ» տերմինը նույնպես անբաժանելի է թվում Հնդեվրոպական **peru-*ից. տե՛ս *С. Л. Н и к о л а е в, А. Б. С т р а х о в. К названию бога громовержца в индо-европейских языках. — В кн.: «Балто-славянские исследования 1985», М., 1987, с. 160-161. Հնդեվրոպական-Հյուսիսկովկասյան հնագույն առնչությունների հարցը վերջերս նորովի է դիտվում մոսկովյան դպրոցի որոշ համեմատաբանների աշխատանքներում. ընդ որում, երբեմն առանց լուրջ հիմնավորման Հյուսիսկովկասյան փոխառություններ են համարվում Հնդեվրոպական որոշ կարևոր տերմիններ. նման տեսակետների քննադատությունը տե՛ս *V. V. I v a n o v. Horse Symbols and the Name of the Horse in Human. — «Bibliotheca Mesopotamica». Vol. 26. Urkesh/Mozan Studies 3, p. 154.**

Խալդիին առնչվող տեքստերում ի հայտ են գալիս նրա անվան Հնչյունախմբերի կրկնություններ, որոնք անագրամային մակարդակով ակնարկում են այդ ղեցանունը, այսինքն այստեղ առկա են հնագույն բանաձևեր՝ առասպելաբանաստեղծական լեզվի նմուշներ: Ընդ որում, ինչպես և նման այլ ղեպքերում, ղեցանունը հիշեցնող բառերը կարող են նաև ստուգաբանորեն համապատասխանել ղեցանվանը (*figura etymologica*)⁹⁸: Օրինակ, «Խալդիի դարպասներից» մեկի առջև խաղողի հետ կապված ծեսերի վերաբերյալ Մինուա արքայի մի տեքստում ասվում է՝ *haluli ashulini e'a* ^D*Haldina* KA [...] 'ahulie qarmehi ^D*Haldie ashulini* ^D*Haldina* KA...⁹⁹: Ըստ այդմ, հնարավոր է, որ Խալդի ղեցանունը ստուգաբանորեն առնչվի *haluli* «խաղող»? կամ *halu* «ծես»? (*haluli* «ծեսեր») և *uldi* «խաղող, խաղողուտ» բառերին, որոնք համադրելի են հայ. խաղող և խաղ (սեռ. խաղոյ) տերմիններին¹⁰⁰:

Գինու և խաղողի հնդեվրոպական հիմնական անվանումները ծագում են **weino-* արմատից, որը կարող է իմաստավորվել որպես **wei-* «պտտել, փաթաթվել» արմատի ածանցյալ, ի թիվս այս արմատից ծագող «փաթաթվող բույս» նշանակությունները այլևայլ բառերի¹⁰¹: Նման նշանակություններ են առաջացնում նաև **wel-* (**Hwel-*) նույնիմաստ արմատի ածանցյալները՝ հմտ. հայ. ղաղձ, գեղձ «բաղեղ, սլատատուկ» և այլն: «Խաղող» տերմինը որոշ լեզուներում փոխարինվել է այլ արմատներով, և հայ. խաղողը հնարավոր է հանգեցնել **wel-*-ի հուն. $\psi\lambda\lambda\epsilon\sigma$. -ικος (հելլիքա) «գալար. փաթաթվող բույս, բաղեղ», «խաղողի որթ» ժառանգների մի մոտ աղբակցի: Ուրարտ. *uldi*-ն ևս կարելի է պատկերացնել որպես նույն արմատի ածանցյալ¹⁰²:

Ասվածի հիման վրա, հաշվի առնելով Խալդիի մշտական *euri* «տեր» կոչումը, հնարավոր է նրա անունը հանգեցնել հնդեվրոպական **wal-* ձևով

98 Էսկան անվան կամ բառի հնչյունների կրկնությունը՝ անագրամը հնդեվրոպական բանաստեղծական լեզվի բնութագրական առանձնահատկությունն էր. տե՛ս Т. В. Г а м - к р е л и д з е, В. В. И в а н о в. Նշվ. աշխ., էջ 837, դրականություններ (սա, իհարկե, հանդիպում է նաև այլ, ոչ հնդեվրոպական ավանդույթներում): Բանաստեղծական այդ հնարը, թեև առավել կիրառելի է բնիկ անունների առնչությամբ, բայց օգտագործվել է օտար ղեցանունների ղեպքում ևս. հմտ. օրինակ, հետևյալ հայկական բանաձևերը քբի Արամազդ, քբաբի... պարարտութիւն յարոյն Աբամազդայ (Ա գ ա թ ա ն գ ե ո ս Օ Ց, 127), քբին և արարիչը բնիկ հայկական են, իսկ պարարտը և Արամազդը՝ իրանական. տե՛ս Ս. Հ ա ռ ու թ յ ու ն յ ա ն. Հնդեվրոպական տաղաչափության մի քանի առանձնահատկությունների դրսևորումները հայ հին բանաստեղծության և բանահյուսության մեջ. - ՊԲՀ, 1987, № 4, էջ 51-55:

99 УКН, № 65 (տող 27-28, 31-33) = КУКН, № 82.

100 Ա. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. Լեզվաբանական և առասպելաբանական տվյալներն Ուրարտուի տիրապետող տարրի էթնոգենեզի վերաբերյալ, էջ 58. այստեղ քննարկվում են նաև Հայերենի տվյալների միջոցով Խալդի ղեցանվան կապերը որոնելու հնարավորությունները (հմտ. խաղող, խաղ և այլն): Խալդիի նմանատիպ մի ստուգաբանություն, հայ. խաղող-ի առնչությամբ տե՛ս Ս. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. Գնունի նախարարական տոհմի և գինու պաշտամունքի շուրջ. - ՊԲՀ, 1999, № 2-3, էջ 183:

101 Т. В. Г а м к р е л и д з е, В. В. И в а н о в. Նշվ. աշխ., էջ 649-650:

102 Մրանց հետ համադրելի են հնդ. *hara-hura* «խաղող» և նման տերմինները (հնդ. **l > r* անցմամբ), որոնք կարող էին ծագել այս տարածքներից:

վերականգնվող «ուժեղ լինել, ղեկավարել, տիրել» արմատին¹⁰³, որը հաճախ հանգես է գալիս *wal-dh- ածած ձևով՝ հմմտ. Թոխ. Ա. wal, Թոխ. Բ. walo «արքա», լատ. ualēre «ուժեղ լինել», հին եգիպտացալավ. vlado «տիրել», արդի ռուս. ВЛАДЫКА «իշխան, տիրակալ», հին սլոն. waldnikans «արքաներին» (հոգն. հայց.), լիտվ. valdyti, գոթ. waldan, գերմ. walten, հին անգլ. wieldan «կառավարել», իռլ. flaitih «իշխան», ուելս. gwlad «ղեկավարութուն» և այլն¹⁰⁴: Իհարկե, ելնելով ինչպիսիք բերված հատկանիշներից, նրա անվան համար կարելի է տարբեր հիմնավորումներով, նաև այլ հնդեվրոպական ստուգաբանություններ առաջարկել¹⁰⁵, բայց մի բան պարզ է՝ այդ կերպարը լավագույնս բնորոշվում է հնդեվրոպական *wel-ի համատեքստում:

Վիպական Մհերի աստվածային նախորդի՝ Միհրի պաշտամունքի կենտրոնն էր Բագայաուիճ (Միթրա-Միհրի հետ կապված իրան. Baga գիցանունից) գյուղը՝ Մեծ Հայքի ծայր հյուսիսարևմտյան Բարձր Հայք նահանգի (նախկինում՝ Փոքր Հայք), Դերջան գավառում: Այստեղ, կարինից

103 Բագմաթիվ լեզուներում տարբեր աստվածների անվանում են ուղղակի «տեր», որը աստվածների սովորական մակդիրն է (հմմտ. տեր աստված): Այդ նշանակությունն ունի օրինակ սեմական լեզուներում որպես ղիցանուն կամ ղիցանվան բաղադրիչ հանդես եկող *b'i* արմատը, որն աքադերենում հանդես էր գալիս սկզբում որպես գերագույն աստված էնլիլի, ապա այլ աստվածների, բայց հատկապես գերագույն աստվածներ Մարդուկի և Աշուրի մակդիր կամ անվանում: արևմտասեմական աշխարհում այս արմատով են կազմված Բալու (մեռնող և հառնող աստված), Բա ալամեմ, Յարիիրու, Մալաքբել և այլ ղիցանուններ: Նույն արմատն է ներկայացնում Հայկի հակառակորդ Բելը, և նույն կերպ կարող է իմաստավորվել հենց Հայկ նահապետի, վերակազմության մեջ՝ Հայոց հնագույն աստվածների նահապետի, անունը (հնդեվրոպական *por- «տեր», տե՛ս Ա. Պետրոսյան - յա ն. Արամի առասպելը..., էջ 22-24): Միևնույն իմաստաբանական դաշտին են սլաոնում նաև մեռնող և հառնող Արայի («ընկեր, տեր», տես հատկապես Ա. Պետրոսյան - յա ն. Արա Գեղեցիկ և սուրբ Սարգիս, էջ 166-167), նրա հունա-փյունիկյան զուգահեռ Ադոնիսի (փյունիկ. adon «տեր»), վերջիններիս հետ որոշակիորեն համադրելի իսլանդական Բալդրի («պարոն») անունները:

104 Հաշվի առնելով Կ. Լեման-Հուլպտի կողմից մատանշած ուրարտա-արևմտափոքրասիական կապերը (տես ստորև), ինչպիսիք այս մեկնաբանությունը կարելի է համադրել լյուդիական +ldans (Oldans) ղիցանվան հետ (հանդես էր գալիս տեղական մեծ ղիցուհու՝ Արտեմիսի ուղեկցորդի դերում, հմմտ. Ապոլոն): Այն կապում են լյուդ. κοαλδελ «թագավորել» բառին (ըստ Հեսթիոսի բառարանի) և մեկնաբանում որպես «տիրակալ, արքա» (հնդեվրոպական վերականգնելով որպես Kwldans): Այս համադրությունն առաջարկել է Յ. Կրաստը (հղ. ըստ K. F. Lehmann - Haupt. Նշվ. աշխ., էջ 943-944). +ldans ղիցանվան վերաբերյալ տես A. Хойбек. Лидийский язык. - В кн.: „Древние языки Малой Азии“. М., 1980, с. 313. Л. А. Гиндин, В. Л. Цымбурский. Նշվ. աշխ., էջ 247. Kwldans-ի ստուգաբանության վերաբերյալ տեսակետներ ինձ հայտնի չեն. հաշվի առնելով լյուդերենի անատոլիական բնույթը, այն կարելի է հանգեցնել *Hwldh- նախատիպին (հմմտ. ե *w- > gw- վաղնջահայ ու կելտական զարգացումները):

105 Օրինակ, հաշվի առնելով ինչպիսիք բոցավառվող պատկերը, հմմտ. հնդեվրոպական «այրել» նշանակությամբ հետևյալ արմատները՝ *Ha-, *Hal-, *swel- (J. P. Mallory, D. Q. Adams. Նշվ. աշխ., էջ 87-88), որոնք կարող էին լինել այդ ղիցանվան արմատը: Տե՛ս և Գ. Ջազոնկյան. Ուրարտական արձանագրությունների ներածական բանաձևերի հնարավոր հայկական բնույթի մասին. - ՊՐՀ, 2000, № 1, էջ 127-128, ծան. 8: Մի շարք կարծիքներ տե՛ս K. F. Lehmann - Haupt. Նշվ. աշխ., էջ 930, ուր բերվում են տարբեր հեղինակների մի շարք մեկնաբանություններ (ոչ միշտ ընդունելի). В. Н. Худяков. Халды-урартийцы после падения Ванского царства. - ВДИ, 1938, № 2, с. 122. Այստեղ ինչպիսիք համեմատվում է վրաց., մեգր. xal- «այրել» արմատի հետ (չկա Գ. Կլիմովի բառարանում. հմմտ. հնդեվրոպական նույնիմաստ *Hal-):

արևմուտք գտնվող իրար Հարևան երեք գավառներում էր կենտրոնացած հայոց նախաքրիստոնեական աստվածների մեծ մասի պաշտամունքը (Արամազդ, Բարշամին, Անահիտ, Նանե, Միհր): Կարելի է կարծել, որ Դերջան դավառը նվիրված էր Միհրին, այնպես, ինչպես Հարևան Եկեղյաց և Դարանաղի դավառները՝ համապատասխանաբար Անահիտին ու Արամազդին: Դերջանում, Բագայառիճից արևելք, հիշվում է Խաղտոյ առիճ գյուղը: Միհրի պաշտամունքի շրջանի Խաղտոյ առիճը, որպես Բագայառիճին զուգահեռ մի անվանում, կարող է վերագրվել Միհրի մինչիրանական դարաշրջանի տեղական մի համապատասխանությունը: Աս միանգամայն համահունչ է Վանի ժայռի Խալգի-Մհեր համադրությունը, այսինքն, կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանի հյուսիսարևմուտքում ևս, միջին իրանական Միհրը կապվել է Խալգիի հետ համադրելի մի անվան հետ:

Մյուս կողմից, Խաղտոյ առիճը պետք է կապվի այս տարածքների Խաղտ- արմատով կազմված ցեղատեղանուններին, հմտ. Խաղտիք, սեռ. Խաղտեաց, Խաղտոյ ձոր և այլն (Դերջանից հյուսիս): Այս անվանումները համադրվում են ուրարտական Ռուսա երկրորդ արքայի մի արձանագրության մեջ հիշված Halitu (- Խալաո) ցեղատեղանվանը¹⁰⁶ և հին հունական աղբյուրներում այստեղ հիշվող χαλιταίο ցեղանվանը: Կ. Լեման-Հաուպտը և նրա հետևորդները խալգայների ցեղանունը հանգեցնում էին Խալգի գիցանվանը և նրանց ուրարտական ծագում վերագրում (տե՛ս ստորև): Ուրարտացիների ենթադրյալ խալգ- ցեղանունը, ինչպես հետագայում պարզվեց, հենվում է մի սխալ մեկնաբանության վրա, բայց դա չի բացառում խալգայ-Խալգի կապը¹⁰⁷: Ըստ Ստրաբոնի (XII.3.8)¹⁰⁸ խալգայները հնում խալյուբներ են կոչվել, իսկ Գարինն ու Դերջանը հայերը գրավել էին մոսյունոյկներից ու խալյուբներից (XI.4.5):

106 УКН, № 278 (տող 4) = КУКН, № 414.

107 Խորհրդային դիտություն մեջ, Հուն. խալգայ, հայ. Խաղտիք ցեղատեղանունները նույնացնելով ուրարտ. Halitu-ին, բացառում էին դրանց և Խալգի գիցանվան կապը (Ե. Բ. П и о т р о в с к и й. Урарту. Ереван 1944, с. 326 сл.; И. М. Дьяконов. Предыстория..., с. 120, прим. 104): Բայց Խալգին կարող էր Ուրարտուի վերնախավին ազգակից մի ցեղի մոտ հանդես գալ որպես էպոնիմ և, նույնիսկ անկախ դրանից, հարևանները կարող էին «խալգամոյլներին» այդ դիցանունով կոչել (խալգայ ձևի համար հմտ. Կոտայք, Սանասայք, Կործայք ցեղատեղանունները): Ինչ վերաբերում է Խալիտուին (Խալտո), ապա դ՛տ տատանումը ոչնչով չի խանգարում նրա և Խալգիի ստուգաբանական մերձեցմանը (հմտ. խալգայների և Խաղտիքի նույնացումը): Գ. Ղափանցյանը Խաղտոյ առիճը կապված էր համարում ավելի շուտ գիցանվան, քան ցեղանվան հետ. տե՛ս Г. А. Капанця н. Историко-лингвистические работы. Т. 2. Ереван, 1975, с. 137. Խաղտիքն «Աշխարհացույցում» կոչվում է նաև Ճանիւ և Ղաղիւիկէ, քարթվելական ճան և լազ ցեղանուններով (հետագա ժամանակներում սա այս ցեղի երկիրն էր): Ընդհանրապես, խալգայ-խալյուբներին երբեմն միարժեքորեն նույնացնում են որպես արևմտաքարթվելական ցեղեր. տե՛ս И. М. Дьяконов. Նշվ. աշխ., էջ 120; Очерки истории Грузии. Тбилиси, 1989, с. 234. Իր գրքի անգլերեն թարգմանության մեջ Ի. Դյակոնովը խոսում է այդ նույնացման հավանականության մասին միայն (I. M. Diakonoff. The Pre-history of the Armenian people. Delmar, New York, 1984, p. 65-66): Հայագիտության մեջ ևս, հետևելով Ն. Մառին, խաղտի- և խալյուբ- ձևերը մեկնաբանվել են որպես նույն ցեղանվան հայկական և քարթվելական հոգնակի ձևեր՝ կազմված հայ. տի և քարթվել. eb հոգնակերտներով. հմտ. մանկտի «մանուկներ» և Ճանիւ. տե՛ս օրինակ Н. А д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908, с. 58 (բայց Halitu = xalto, ապա և եզակի ու հոգնակի սեռական Խաղտոյ և Խաղտեաց ձևերը ցույց են տալիս, որ տ-ն մտնում է ցեղանվան արմատի կազմի մեջ):

* * *

Ուրարտական դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի բնակչութունը բազկացած է եղել մի շարք լեզուներով խոսող ցեղերից, այդ թվում՝ խոռոա-ուրարտական (արձանադրութունների լեզուն) և հնդեվրոպական: Հնդեվրոպական հայերենի, այնուհետև երկրի բնակչության միակ հիմնական լեզվի համատարած ներկայությունն Ուրարտում, գոնե Գ. Զահուկյանի աշխատութուններից հետո, կասկած չի հարուցում: Նույնիսկ Ի. Դյակոնովը, ըստ որի հայերենը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնվել է միայն մ.թ.ա. XVI դ., գտնում էր, որ ուրարտերենը կարևոր փոխառութուններ է կատարել հայերենից և որ հայերը կազմել են Ուրարտուի զինվորական դասը¹⁰⁸: Ուրարտում և հարակից տարածքներում հնում խոսել են ևս երեք խմբի հնդեվրոպական՝ անատոլիական, հնդիրանական և բալկանյան (լեզվական առումով) լեզուներով:

Վերևի քննութունը ցույց է տալիս, որ ուրարտական մեծ աստվածները ծագումով հնդեվրոպական էին: Հաշվի առնելով դիցանունների՝ հետախոյզամբ լեզվից լիզու փոխառվելը, առավել կարևոր է այն հանդամանքը, որ մ.թ.ա. IX դ. վերջում այս և մյուս աստվածներին որպես համակարգ միավորող և պետական դիցարանի մշակված կառույցը ստեղծող աստվածաբանական միտքը հնդեվրոպական էր:

Վերջին բացահայտումների և վերլուծութունների հիման վրա նորովի է ներկայանում Ուրարտուի կազմավորման ընթացքը: Ուրարտուի կենտրոնական տարածքները և հատկապես Վանի շրջանը մ.թ.ա. XIII-IX դդ. բնութագրվում են բնակավայրերի, և այսպիսով՝ նստակյաց բնակչության համարյա իսպառ բացակայությամբ. այս հողերը բնակեցվել են ուրարտական արքաների կողմից: Ոչ մի հիմք չկա Հայկական լեռնաշխարհի հարավի մ.թ.ա. Ուրուատրի տեղանունը (Ուրարտուի նախատիպը) և ոչ էլ Խալդի դիցանունը էթնիկ «ուրարտական» համարելու: Սարգուրիի դինաստիան ծագում է, ամենայն հավանականութամբ, հարավից, ներկայիս Ռեանդուզի շրջանից, իսկ Խալդիի պաշտամունքը մտցվել և դիցարանը կանոնակարգվել է նրա որդի Իշպուհինի ժամանակ: Ուրարտական կենտրոնացված պետութունը, կրոնը, գիրը և պետութայն մյուս ատրիբուտները ստեղծողները, այլ կերպ ասած, պետութայն քրմական և ռազմական վերնախավը, եղել է չափազանց փոքրաթիվ մի դանգված¹⁰⁹:

108 I. M. Diakonoff. First Evidence of the Proto-Armenian Language in Eastern Anatolia – “Annual of Armenian Linguistics”. Vol. 13, 1992, p. 52–53.

109 P. Zimansky. Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu – In: “Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language family”. Journal of Indo-European Studies Monograph Series, № 38. Washington D.C. 2001, pp. 15-27. Պ. Զիմանսկին անում է մի հետաքրքիր համեմատութուն՝ որպես շատ փոքրաքանակ վերնախավի կողմից ստեղծված մեծ ու կենտրոնացված պետութայն օրինակ բերում է ինկերի կայսրութունը: Պետք է ասել, որ այս մոտեցումը որոշակիորեն համահունչ է Ս. Հմայակյանի վերջին աշխատութուններին. տես Ս. Հմայակյան. Իշպուհին և Մինուա արքաների վերջին աշխատութունների ծրագիրն ու բիայնական պետութայն և մշակութի ձևավորումը. – Հայաստանի Հանրապետութունում 1991-1992թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի նվիրված Գ. Ա. Տիրացյանի հիշատակին. Երևան, 1994, էջ 18-22. Ն ու յ ն ի՝ Իշպուհին և Մինուա արքաների ռազմական բարեփոխումների շուրջ. Ազգ. պետութուն, բանակ. Երևան, 1998, էջ 72-77:

Խուռիական ցեղերը մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի վերջից անցել են Հյուսիսային Միջագետք և Սիրիա, ապա ստեղծել իրենց պետությունները մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակում: Նրանց վերնախավում նշանակալի է եղել հնդարիական տարրի դերը, և, նույնիսկ դարեր անց, օրինակ, Միտաննիում, բոլոր արքաները կրում էին ոչ խուռիական գահանուններ, որոնց գոնե մի մասը՝ պարզորոշ հնդարիական ծագման: Արդեն երկրորդ հազարամյակի սկզբից, խուռիական գերագույն ասաված դարձած Թեշուբի հնդեվրոպական, բայց ոչ հնդիրանական անունը ցույց է տալիս, որ խուռիական ցեղերը հնուց ի վեր կրել են գոնե նաև մեկ այլ հնդեվրոպական ազդեցություն:

Ալխարհի բնակչության մի նշանակալի մասը խոսում է հնդեվրոպական լեզուներով, որոնք ամենուրեք սկզբնապես կազմել են իրենց երկրների բնակչության տիրող վերնախավը: Ըստ XX դ. առաջին տասնամյակների արևմտյան ուրարտագիտության սուսլատար Կ. Լեման-Հաուպտի և նրա համախոհների ու հետևորդների՝ Ուրարտուի իշխող տարրը հնդեվրոպական էր՝ ծագմամբ և մշակույթով կապված արևմտյան Փոքր Ասիայի, հատկապես Լյուկիայի, ապա նաև Բալկանների՝ Հունաստանի հետ, որոշակի ընդհանրություններ ունենալով նաև հին կրետեական և էտրուսկյան մշակույթներում: Նրանց հետ պետք է որ կապված լինեին հին Հույն հեղինակների հիշատակած խալդայները: Պ. Կրեչմերը, ապա և Ռ. Այսլերը ցույց էին տվել ուրարտական անունների որոշ արևմտյան գուգահեռներ¹¹⁰: Այս դրույթները մերժվեցին խորհրդային ուրարտագետների նոր դպրոցի կողմից¹¹¹, որը նոր, շատ ավելի բարձր մակարդակի հասցրեց Ուրարտուի ուսումնասիրությունը, այնպես որ հետագայում նրան սկսեց հետևել նաև արևմտյան գիտությունը:

Արգի գիտությունից տվյալների լույսի տակ Լեման-Հաուպտի տեսության քննադատության մի շարք կետեր անրնդունելի են, բայց հնարավոր է էրնդունել նաև անցյալ դարի առաջին կեսի արևմտյան հեղինակների շատ մտքեր: Ուղղակի պետք է արժանին մատուցել Կ. Լեման-Հաուպտին և նրա գաղափարակիցներին, որոնք արդեն XX դարի սկզբին մի շարք ճիշտ դրույթների էին հանգել:

Վերևի քննությունը շատ առումներով համահունչ է Կ. Լեման-Հաուպտի գաղափարներին (համտ. Թեյշերայի ու Թեսեսի, Խալդիի ու խալդայների առնչությունների վերաբերյալ ասվածը և այլն): Այստեղ, հաշվի առնելով նաև այլ հանգամանքներ և առանց մանրամասնությունների մեջ խորանալու, հնարավոր է ձևակերպել մի տեսակետ, որը որոշ չափով վերադարձ է դեպի Կ. Լեման-Հաուպտի և Պ. Կրեչմերի դրույթները, դրանց մի նորացված տարբերակը: Ուրարտուի իշխող էթնիկական տարրը՝ վերնախա-

110 K. F. Lehmann - Haupt. Նշվ. աշխ., գլ. XXIX et passim. ուսերեն՝ К. Леманн - Гаупт. Вступительная лекция по истории и культуре халдов. — "Труды Тбилисского государственного университета", VI.

111 Б. Б. Пиотровский. Նշվ. աշխ., էջ 44-48, 325: Ի թիվս ճիշտ քննադատության, այստեղ, Ն. Մառի հետևությանը, հակահնդեվրոպական դիրքերից ժխտվում է նաև պատմության մեջ ժողովուրդների միգրացիաների դերը: Իհարկե, հետագայում խորհրդային ուրարտագիտությունը ճշտեց իր մոտեցումները, բայց և այնպես, մինչև վերջ մնաց իր սկզբնական «հակամիգրացիոն» դիրքերում:

վր, ժագունով եղել է Հնդեվրոպական (ավելի կոնկրետ վարկածի առաջադրումը Հատուկ վերլուծություն է պահանջում): Այս տարրը Հայկական լեռնաշխարհի Հարավում սիմբիոզի մեջ է եղել տեղի խուռա-ուրարտական բնակչության հետ, մոտավորապես այնպես, ինչպես մի ժամանակ Հնդարիացիներն են կազմել խուռիների վերնախավը: Հետագայում այդ տարրին պատկանող արքայատոհմն իր իշխանությունը տարածել է ողջ Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության վրա¹¹²:

ТРИАДА ГЛАВНЫХ БОГОВ УРАРТУ И ПРОБЛЕМА
ПРОИСХОЖДЕНИЯ ПРАВЯЩЕЙ ЭЛИТЫ ГОСУДАРСТВА
(К 140-летию со дня рождения К. Ф. Леманн-Гаупта)

АРМЕН ПЕТРОСЯН

Р е з ю м е

Триада главных богов Урарту, состоящая из верховного бога Халди, бога грома Тейшебы и бога солнца Шивини, сравнима с индоевропейскими триадами (ср. например инд. Митра-Варуна, Индра и Ашвины; скандинав. Один, Тор, Фрейр). Халди был идентифицирован с эпическим Мег-ом, который восходит к иранскому Mithra (И. Дьяконов). Имена его жены — Варубани и Багмашту (Багбарту?) сравниваются с индийскими теонимами Варуна и Бхага (С. Амаякян). Анализ образов урартских главных богов выявляет их индоевропейское (не индоиранское) происхождение. Халди, чей постоянный эпитет был euri "владыка", можно возвести к индоевропейскому *wal-dh- "владыка". Тейшеба и его хурритское соответствие Тешшуп изображались с топором в руках и могут быть этимологизированы как индоевропейское *tek's- + *er-/or- "держатель топора". Шивини имеет анатолийское происхождение, ср. хеттск. siuna- "бог" (В. Иванов,

112 Ուրարտուում Հնդեվրոպական տարրին կարևոր դեր են հատկացրել նաև այլ ուսումնասիրողներ: Օրինակ, վերջերս, Ջ. Բըրնին, Էլնելով Հիմնականում Խալդիի կնոջ անվան Բագբարտու ձևից, իրանական ծագում է ենթադրել Ուրարտի պաշտամունքի կենտրոն Արդինի-Մուծածիրի իշխանական տան համար և այսպիսով մեծ դեր վերադրել իրանցիներին Ուրարտուում. տե՛ս С h. B u r n y. The God Haldi and the Urartian State. Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors. Ankara 1993, p. 108-109 (նման վարկածներ առաջադրվել են նաև անյայլում): Իրականում, ինչպես նույն դիցուհու Uarubani (= միտանիական՝ Uruana-) անունն է մատնանշում, այստեղ մինք դործ ունենք «միջագետքյան արիացիների» Հնդարիականին մոտ լեզվի հետ վարունային գուգահեռ դիցանուն չի պահպանվել իրանական ավանդույթում, որտեղ այդ աստծուն փոխարինում է Ահուրա Մազդան, իսկ Բագմաշտու/Բագբարտուի առաջին տարրը համադրելի է նաև Հնդ. Bhaga դիցանվանը: Ըստ Ի. Դյակոնովի, Միտանիի Հնդարիականին մոտ անուններով աստվածները պատկանում են արիական լեզուների երրորդ քաֆիրական ճյուղին (И. М. Дьяконов. Архаические мифы Востока и Запада. М., 1990, с. 103): Ամեն դեպքում, Ուրարտուի մեծ աստվածների անուններն ակնհայտորեն իրանական կամ արիական չեն. նույնը վերաբերում է և արքայանուններին տե՛ս Ա. Պետրոսյան. Արամի առասպելը..., էջ 95-102. А. Петросян. The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic.— „Journal of Indo-European Studies Monograph“, N42. Washington D. C. 2002, p. 179-185.

И. Дьяконов). На этой основе правящую элиту Урарту можно считать индоевропейского происхождения.

THE TRIAD OF THE PRINCIPAL GODS OF URARTU AND THE PROBLEM OF
THE ORIGIN OF THE RULING ELITE OF THE STATE
(To the 140th anniversary of K. F. LehmannHaupt's birth)

ARMEN PETROSYAN

S u m m a r y

The triad of the main gods of Urartu—the supreme god Haldi, the thunder god Teišeba, and the sun god Šiwini—may be compared with the Indo-European triads (cf. e.g. Indic Mitra-Varuna, Indra, and Aśvins; Scandinavian Odin, Thor, Freyr). Haldi was identified with the epic Mher < Mithra (I. Diakonoff). The names of his wife – Uarubani and Bagmaštu (Bagbartu?) – are compared with the Indic theonyms Varuna and Bhaga (S. Hmayakyan). The consideration of the figures of the principal gods shows their Indo-European (non-Indo-Iranian) origins. Haldi, whose constant epithet was *huri* 'lord,' may be derived from Indo-European **wal-dh-* 'ruler, lord.' Teišeba and his Hurrian counterpart Tesšup were depicted with the axes in their hands and may be etymologized as Indo-European **tek's-* + **ep-/op-* 'axe wielder.' Šiwini is of Anatolian origin, cf. Hitt. *siuna-* 'god' (V. Ivanov, I. Diakonoff). On this basis the ruling elite of Urartu may be regarded as of Indo-European origin.